

128
4

अथ

ॐ भामती ॥

Bhamati

वाचस्पति मिश्र प्रणीता ।

वेदतवाचस्पय ३७

X

१७५१६

१७५१६

Handwritten text in a cursive script, likely a historical document or manuscript. The text is written in a single column across approximately 15 lines. The script is dense and difficult to decipher, but appears to be a form of early modern European cursive. The text is written on aged, yellowed paper with some visible staining and wear at the edges.

118/56

44

[The following text is a highly stylized, cursive script, likely representing a historical form or document.]

सप्त

श्री॥

श्रीगणेशाय नमः॥ श्रीमद्विष्णुकृष्णसिंहाय नमः॥ श्रीवागीश्वर्यै नमः॥ ॐ अनिर्वाच्या विद्या हितयसचिवस्य प्रभवतो विवर्त्त
यस्यै ते विद्यद निकतो ज्ञो यवनयः॥ यतश्चाभूद्विश्वं वरमवरमुच्चावचमिदं नमामः स्तुतुं ह्यापरिमितसुखज्ञानममूर्तं॥
निःस्वसितमस्य वेदावाहितमेतस्य पंचभूतानि॥ स्मितमेतस्य वरावरमस्य वसुहर्महाप्रलयः॥ २॥ षड्विंशैरुपेताय
विविधैरव्ययेरपि॥ शाश्वताय नमस्कुमो विदाय च भवाय च॥ ३॥ मातृदंतिककस्यामिमहागणपती च यं॥ विश्वं च
नमस्यामो सर्वसिंहि विधायिनः॥ ४॥ ब्रह्मसूत्रकृते तस्मै वेदव्यासाय च वेदस्मै॥ ज्ञानरात्रयवताराय नमो भगवतो
हरेः॥ ५॥ नत्वा विष्णुहविज्ञानं त्रां करं करुणा करं॥ भाष्यं प्रसन्नगंभीरं तत्प्रणोतं विभज्यते॥ ६॥ आचार्यकृतिनिवेश
नमप्यवधूतं चोत्सदादीनां॥ रथोदकमिव गंगा प्रवाहपानं परित्रयति॥ ७॥ ॥ अथ यदसंदिग्धमप्रयोजनं न च
तत्प्रेक्षावत्यपित्सागोचरं यथा समनस्कंदियसंनिकृष्टं स्फीताळोकमध्यवर्ती च दृष्टं करणं देता वा तथा वेदं बु
द्धेति व्यापकं विकृतोपकृष्टं तथा हि ब्रह्मत्वाद्ब्रह्मणत्वाद्वा आत्मा ब्रह्मेति गीयते। स चायमाकीर्णतंगेभ्यः आचदेत्॥
विभ्यः प्राणभृन्मात्रस्योदंकारास्य देभ्यो देहं द्रियमनो बुद्धिर्विषयेभ्यो विवेकेनाहमिति असंदिग्धाऽविपर्यस्ताऽपरो
क्षानुभवसिद्धा इति न जिज्ञासास्य देहं न हि जानु कश्चिदसंदिग्धे अहंवा नाहं वेति न च विपर्यस्यातिनाहमेवेति। न चाहं
कृतांश्चूळो गच्छामीत्यादिदेहधर्मसामानाधिकरण्यद्वर्जनादेहाकंबनोयमहंकार इति सांप्रतं तदा कंबनत्वं हि
योहं वाक्ये पितरावत्त्वं भूर्वस एव स्त्वु विरेचनं पुननुभवामीति अतिसंधानं न भवेत्। न हि वाक्यं स्त्वु विरचारी रयो रस्ति

मनागापि अत्यभिज्ञानगंधोयेनेकत्वमध्यवसीयेतातस्माद्येषु व्यावर्तमानेषु यदनुवर्तते तत्रेभ्यो भिन्नीयथा कुमुमे
भ्यः स्रवं तथा च बाष्पादिशरीरेषु व्यावर्तमानेषु पियरस्परमहंकारास्य दमनुवर्तमाने तत्रेभ्यो भिद्यते अपि वसु
ज्ञाते दिव्यशरीरमास्त्वायनदुचितभोगान्भुजान एव प्रतिबुद्धो मनुष्यशरीरं आत्मानं पश्यन्ताहं देवो मनुष्य एवेति
देवशरीरे वा ध्यमाने पि अहमास्य दमबाध्यमानं शरीरादिन्नीयति यद्येता अपि च योग्या बुद्धशरीरभेदेऽप्यात्मानम
भिन्नमनुभवतीति नाहंकाराकंबनं देहः अतएव नेंद्रियाण्यस्याकंबनी इन्द्रियभेदे पि यो ह मशहं स एव नदी स्पृशा
मीत्यहमाकंबनस्य प्रत्यभिज्ञानात् विषयेभ्यः स्त्वस्य विवेकः स्तुवीयानेवा बुद्धिमनसोऽश्रुकरणयोरहमिमि
तिकर्तृप्रतिभासप्रवृत्त्या नकंबनत्वा योगः कुरुहो ह मंधो ह मित्या हयस्तु प्रयोगाजसत्यपि भेदे कथं चिन्नीयः कोश
तीत्यादिवदोपचारिका इति युक्तमुत्तरमामः ॥ तस्मादिदंकारास्य देभ्यो देहं इन्द्रियमनो बुद्धि विषयेभ्यो व्यावर्तः स्फु
टतराहमनुभवगम्य आत्मा स शयाभावादजिज्ञास्य इति सिद्धं ॥ अत्र योजनत्वाच्च ॥ तथा हि ससारनिवृत्तिरपवर्गि
हप्रयोजनं विवर्तिते ससारश्चात्मयथात्म्या ननु भवनिमित्तः आत्मयथात्म्यज्ञानेन निवर्तनीयः स चेदप्यमनादिरना
दिनात्मयथात्म्यज्ञानेन सहानुवर्तते कुतोऽस्य निवृत्तिः अविरोधात् कुतश्चात्मयथात्म्या ननु भवः न ह्यहमित्यनुभ
वादन्यदात्मयाथात्म्याज्ञानमस्ति न चाहमिति सर्वजनी न स्फुटतरानुभवसमर्पितः आत्मा देहं इन्द्रियादियतिरिक्तः श
का उपनिषद्गौरहस्तेरपि अन्यैरितुमनुभवविरोधात् न ह्यगमाः सहस्त्रमपि धर्तुं पर्यितुं शक्नोते तस्मादनुभववि

राम रोधादुपवरितार्थावोपनिषदइतिमुक्तमुत्तराश्रयवानाश्रयपरिहरति॥ पुष्पदन्तस्यत्ययगोचरयोरि
 ति। अत्रचपुष्पादित्यादिमिथ्याभविर्मुक्तमित्यंतं॥ त्रंकाग्रं॥ तथापीत्यादिपरिहारग्रंथ॥ तथापीत्यभिर्सेवैषां
 कार्यायघपातिपठिनवी॥ इदमस्मत्प्रत्ययगोचरयोरितिविक्तव्येयुष्पदहणं अत्यंतभेदेएककृणार्थेयथावहंकार
 प्रतियोगीत्वेकारं नैवमिदंकारं एतेवयमिमेवयमोस्महेइतिबहुलंअयोगदृष्टिनादितिचित्स्वभावआत्माविषया
 जउस्वभावाबुद्धौ। इयंविषयाविषय॥ एतेहिचिदात्मानंविशिष्टंतिअवबध्निस्वरूपेणनिरूपणीयंभुवतीतिपावत
 परस्परानध्यासहेतावत्यंतवेककृणोदृष्टांतस्तमः॥ प्रकाशावहेति। नहिजातुकश्चित्समुदाचरहृतिना। प्रकाशातमस
 पर॥ अस्यात्मात्मकतयाप्रतिपक्षमर्हति। तदिदमुक्तं। इतरेतरभावानुपपत्ताविति। इतरेतरभावः इतरेतरत्वंतादात्म्यमि
 तियावत्तात्स्यानुपपत्ताविति। स्यादेतन्नामाभूहर्मिणोऽपरस्परभावः। धर्माणांनुजाडवेतन्यानित्यत्वंनित्यत्वादी
 नामितरत्राध्यासोभविष्यति। इत्येतहिधर्मिणोर्विवेकग्रहेपितहर्माणामध्यासः॥ यथाकुसुमाद्भेदनगृह्यमाणे
 पिस्फटिकमणोअतिस्वच्छतयात्रपाकुसुमविबोद्धाहिण्यरुणः॥ स्फटिकइत्याकृणपविभ्रमः॥ इत्यंतउक्तंनहर्मिणो
 मपीति। इतरेतरत्रधर्मिणिधर्माणांभावोविनिमयः॥ तस्यानुपपत्तिः॥ अयमभिप्रायः॥ रूपवद्विद्व्यंअतिस्वच्छ
 तयारूपवतोद्व्यंतरस्यतद्विवेकेनगृह्यमाणस्यापिछायांगृहीयान्। विदात्मानुनीरूपोविषयीनविषयश्चा
 यामुज्जहीतुमर्हति। यथाहुः॥ राशुगंधरसानां वकीदृशीप्रतिबिंबताइति। तदिहपारिशोषाद्विषयविषयिणोरन्य

न्यात्मसंभेदेनैव तद्वर्माणामपि परस्परसंभेदेन विनिमयात्मना भवितव्यं। तो चेद्द्विर्भिन्नावत्यैतद्विवेकेन गृह्यमाणान्व
 र्णसंभेदौ। असंभित्ताः सुतरां तयोर्हमस्वाश्रयाभ्यां व्यवधानेन दूरायेतत्वात्तदिदमुक्तं। सुतरामिति। तदिदं पर्ययेण
 ति। विषयविर्ययेण। मिथ्याश्रयोपह्वयवचनं एतदुक्तं भवति अध्यासो भेदाय ह्येवमप्युक्तं तद्विरुद्धं ह्येवमस्ति भेदगृह्यमाण
 हं निवर्तयस्तद्याप्यसम्यग्वाच्यतातिमिथ्येति भवितुं युक्तं यद्यपि तथापि त्रियोक्त्या। इदमत्राकर्तृभवेदेतदे
 वं यद्यहमित्यनुभवे आत्मतत्त्वप्रकाशनात् तदेतदस्ति यथा हि समस्तोपाध्यायवर्जितानानन्दचेतन्येकरसमुदासीनमेक
 मधितीयमात्मतत्त्वमिति स्मृतातिहासपुराणेषु गीयते। नचेतान्कृपक्रमपरासत्रोपि सहारेऽक्रियासममिथ्याहारे
 णेदत्रात्मतत्त्वसंभेदध्वंतिनित्यराणिसंतिश्रुत्या निश्रुकेणाप्यपचरितार्थमिति। अहमनुभवस्तु आदेशिकमनेकविध
 यथादृष्टिर्निष्ठाहोदृष्टिर्नित्याल्यत्वमपि प्रागेव चोपचरितार्थमिति। अहमनुभवस्तु आदेशिकमनेकविध
 शोकदुःखवादिष्वप्युक्तं तन्मात्रानमादृष्टिर्नूकथमात्मतत्त्वगोचरः कथंचानुपपन्नः। नच ज्योतिष्यत्तद्व्यप्यमाण
 विरोधादात्मन्यस्यैव तदेतद्व्यप्यमाणमुपचरितार्थत्वं विपुलं। तस्याप्युक्तं यत्तया निरस्तसमस्तदोषान्
 त्रं कस्य बोधकतया चरतः। सिद्धप्रमाणभावस्यास्वकार्ये प्रमितावनपेक्षत्वात्। प्रमितावनपेक्षत्वेऽप्युक्तं तद्व्यप्यमाण
 त्वज्ञापेक्षत्वात्तद्विरोधादनुत्यक्तिकृष्णमस्याप्रामाण्यमिति चेन्न। उक्त्यादिका प्रतिर्दिष्टत्वात्। नद्याममज्ञानं सं
 र्विवहारिकं प्रत्यक्षस्याप्रामाण्यमुपहंतियेन कारणाभावान्न भवेत्। अपि तु तात्त्विकं तत्त्वतस्तस्यात्मादके अना

राम त्विकप्रमाणभावेभ्योसांवावहारिकेभ्यस्तत्त्वज्ञानोत्पत्तिद्वयान्नथाववर्णैरुत्पत्त्यदीर्घत्वादयोऽन्यधर्माजिहिसमाश्रितान्तास्तत्त्वप्रतिपत्तिहेतवः। नहि लोकि कानागतिवान्गातिवापदात्कुञ्जरगिरिस्त्राप्रतिपद्यमानाभवन्तिभानाऽनानन्यपदवाक्यंस्वायेवचरितार्थं पुक्तं। उक्तं हि। नवि। धौ पर४ राष्ट्राय इति। ज्येष्ठत्वात्तानयेद्विज्ञानावाध्यत्वे हेतुर्न बाधकत्वात्। रजतज्ञानस्य दुपायसः शुक्तिज्ञानेन कनीयसावाधद्वयान्नानातदनपवाधनेतदपवाधात्मनस्तस्यात्यन्तरनुपयत्नेऽद्वयित्वेनात्त्विकप्रमाणभावस्यानयेद्वत्तथाचपारमर्षसिद्धिः। योवाययेपूर्वदोर्बल्यप्राकृतिवदिति। तथाच। प्रवृत्त्यरबुद्धीयस्त्वन्तवनामवतीयता। अन्योन्यनिरेष्याणां यच्च नमधियां भवेत्। अपिच येप्यात्मानं महंकारास्यदमास्तिष्ठन्तेरप्यस्य नतात्त्विकत्वमभ्यपेतव्यं। अहमिहेवास्मि सदेनेजानानशति सर्वव्यापिनः४ आदेशिकत्वेनयहाना उच्चतरगिरिशिखरवरवर्तिषु महानरुद्धभूमिषु सद्वाश्रवाकनिर्भसिष्यत्ययवत्। नवेदं देहस्य आदेशिकत्वमनुभूयतेनत्वात्मनश्चिन्तां अतः न हितेदैवमभवति अहमिति गोणत्वेवानजानानशति। अपिच। परत्राष्ट४ परत्रलक्ष्यमाणगुणयोगेन श्वत्तनशतियत्र प्रपात्कप्रतिपत्तिः४ संप्रतिपत्तिः४ सगोणः४ सवभेदयत्ययो पुरः४ सरः४ तद्यथानित्याग्रिहचवचनोऽग्रिहोत्राष्ट४ प्रकरणांतरावधृतभेदेकौडपायिनगतेकर्मणिमासमग्निहोत्रं हुतीत्यवसाधासादृशेनगोणः४ माणवकेचानुभवासिद्धभेदे सिंहासिंहत्राष्ट४ नत्वहंकारेस्य मुख्यायोर्निर्लुठितगर्भतया देहादिभ्योभिन्नोऽनुभूयते येन परत्राष्ट४ शरीरादोगोणो भवेत्। नचात्यंतनिरुद्धततया गोणोपिनगोणत्वाभिमानः४ सार्धपादिषु तैक

॥ श्री ४ ॥

॥ ३ ॥

शब्दवदिति वेदितव्यं तत्रापि हिस्नेहातिक्रमवादे हेसिरु एव सार्धपादी नीते कश्चिदवाच्यत्वमात्राभिमानो न त्वयोर्योस्ते क
 सार्धपादोरभेदाध्यवसायधनसिंहगोणत्वमुभयोर्दृष्टिनो गौणमुरव्यविवेकविज्ञानेन व्याप्तं तदिह व्यापकं विवेक
 विज्ञानं निवृत्तमानं गौणतामधि व्यावर्तेयतीति न च वाक्यस्य विरशरीरभेदे पिसोहमित्येकस्यात्मनः प्रतिर्भा
 नाहेहादिभ्यामभेदेनास्यात्मानुभव इति वाच्यं एरीककाणां रवत्वियं कथानलो किकानां एरीकका अपि व्यवहारसमये
 नलो कसामाभा न्यमतिवर्त्तते ॥ वस्तुनंतरमेव हि भगवान् भाष्यकारः ॥ एषादिभिश्चाविशेषादिति वा स्यात् अप्याहुः ॥
 शास्त्रचित्तकाः रवत्वे वदितव्यं यंति न प्रतिपत्ता र इति तत्पारिच्छेद्या ज्ञिदात्मगोचरमहकारमिहास्मि सहेने इति प्रपुन
 नोलो किकः शरीराद्यभेदप्रहादात्मनः प्रादेशिकत्वमभिमुन्यते न भस इव सणिमल्लिकाधपाध्यवच्छेदादिति पुनः मु
 त्यत्रापामः न वाहकारप्रामाण्यादेहादिवदात्मापि प्रादेशिक इति पुनः तदारवत्त्वपञ्चपरिमाणो वा स्याद्देहपरि
 माणो वा अणुपरिमाणत्वेच्छूको हं दीर्घ इति चेन्न स्यात् प्रादेशपरिमाणत्वे तु सावयवतया देहवदनित्यत्वप्रसंगः किंचा
 स्मिन्यद्देवयवसमुदायैवावेतयेत् ॥ अत्येकं वा अवयवाः ॥ अत्येकं चेत्तन्यपदे बहुना चेतनां स्यत्तत्राणामेकवाक्य
 भावाभावादप्यायं विरुद्धि कियत्तया शरीरमुन्मथ्येताः ॥ कियं वा प्रसज्येताः ॥ समुदायस्य तु चेतन्ययोगे वृक्षा एकस्मिन्
 न्नवयवे चिदात्मनोऽप्यवयवो वृक्षा इति न चेतयेत् ॥ विज्ञाना कवनत्वे पृष्ठप्रत्ययस्य भौतत्वं तदवस्थुमेवातस्य स्थिर
 वस्तुनिभसित्वा दस्थिरत्वाच्च विज्ञानानां ॥ एतेन स्छूको हं मंधो हं गच्छामीत्यादयोऽप्यध्यासतया व्याख्याताः ॥ तदेव
 मुक्तेन क्रमेणाहं प्रत्ययपुति कृष्णा जीकते भगवती कतिरप्रत्यहं कर्तव्यं भोक्तव्यं ॥ रवत्रोकाद्यात्मकत्वमहमनुभवप्र

* नवबहूनामवयवानां परस्परविनाभावनिपमो दृष्ट्य एव यदा विशिष्टस्ति दातृदत्तौ वेन चेतयेत् ३

राम

॥ श्री ४ ॥

संज्ञितमात्मनो निरोहं महतीति । तदेवं सर्वप्रवृत्तिस्मृतीनिहासपुराणप्रयितमिथ्याभावस्याहं प्रत्ययस्य स्वरूपानि
मित्रफकैरुपव्याख्याने अन्योन्यास्मिन्नित्यादि । अत्र चान्योन्यास्मिन् धर्मिण्यात्मशरीरादावन्योन्यात्मकतामध्यास्याह
मिदं शरीरादीति । इदमिति ववस्तुतो न प्रतीतिर ४ कोकव्यवहारो लोकानां व्यवहारः सूचाहमिति व्यपदेशः ४ इति शब्द
स्वरूपेति शरीराद्यवस्तुत्वं प्रतिकूलकप्रमेयजनप्रमाणेन ननु पादानपरिवर्जनादि ४ । अन्योन्यधर्मिण्याध्यास्या
न्यादीनात्मधर्मानुदेहादावधारनमत्सभावसमारोप्यममेदं जराभरणपुत्रपशुस्वाध्यादीति व्यवहारो व्यपदेशः ४
इति शब्दस्वरूपेति तदनुसृष्ट ४ प्रवृत्त्यादि ४ । अत्र च ध्यासव्यवहारक्रियाभ्यां यः कर्त्ता नीतः स समान इति समानक
र्त्तत्वेनाध्यासव्यवहारश्च फलपण्नी । पूर्वकाकत्वस्वरूपेति मध्यासस्य व्यवहारकारणत्वं स्फुरयति । मिथ्याज्ञाननिमित्त
तो व्यवहारः ४ मिथ्याज्ञानमध्यासस्तन्निमित्तं ४ तज्जावाभावाद्बुद्धिधानाद्यवहारभावाभावयोरित्यर्थः ४ । तदेव मध्या ॥ ४ ॥
सस्वरूपं फलं व्यवहारवोक्ता तस्मिन्निमित्तमाह । इतरेतराविवेकेनेति । विवेकाग्रहेणेत्यर्थः ४ । अथाविवेकएव क
स्मान्न भवति तथा च नाध्यास इत्यत आह । अतएव विविक्तयोर्विभिन्नधर्मिणोऽपरमार्थतो धर्मितोऽणोरतादात्म्य
विवेकः ४ धर्माणां चासकीर्णताविवेकः ४ स्यादेतन्न । विविक्तयोर्वक्तृनोभेदाग्रहनिबन्धनस्तादात्म्याविवेकमाधुन्यतो
मुक्तेरिव रजतादेहाग्रहनिबन्धनस्तादात्म्याविवेकम ४ । इतदुपरमार्थसतश्चिदात्मनोऽतएव तन्निमित्तं न देहाद्यस्तिवस्तुस
त्कृतश्चिदात्मनोभेदाग्रहः ४ कुतश्चातादात्म्याविवेकम इत्यत आह । सत्यान्तमिधुनीकृत्यति । सत्यान्तमिधुनीकृत्य

विवेकाग्रहादध्यस्येति योजना। सत्यं विहात्मा। अचतुर्विंशतिर्यदेहादिने द्वे धर्मिणी मिथुनी कृत्य पुगळी कृत्य। न च सीवृत्ति
परमार्थसतोऽपारमार्थिकं मिथुनमस्तीत्युक्तं तद्वाच्यं स्य च ॥ प्रयोगः ॥ एतदुक्तं भवति। अष्टमी तस्या राश्या योगाद्वारे
षष्ठ्यष्टमीति कृत्य पुज्यते न वस्तु सन्नेति। स्यादेतत्। आराध्य स्यष्टी तो सत्यं पूर्वदृष्टस्य समासोप ॥ समासोपनिबध
नान्वष्टीति रिनिदुर्वारं परस्य राश्रयत्वमित्यत आह। नैसर्गिक इति। स्वाभाविको नादिरप्यवहारः ॥ व्यवहारा
व्यवहारानां हितपातकरणा स्याध्यासस्यानादितोक्ता। ततश्च पूर्वपूर्वमिथ्याज्ञानोपदृष्टितस्य बुद्धीदियुशरीरा
देकतरोत्तराध्यासोपयोग इति अनादित्वा बीजाकुर्वन्न परस्य राश्रयत्वमित्यर्थः ॥ स्यादेतत्। अज्ञा पूर्वपूर्वष्टी
तिमात्रमुपपुज्यते आराधनेन तुष्टीयमानस्य परमार्थसत्ता। ष्टीतिरेव त्वत्पतासतोगगनकमकिनी कव्यस्य दे
हं दिपादेनोपपद्यते। प्रकाशमानत्वमेव हि विहात्मनोपि सत्त्वं न तु तदतिरिक्तं सत्ता सामान्य समवायार्थं क्रियाकारि
त्वं वा। हेतापत्तेः ॥ सत्तायाश्चार्थं क्रियाकारितायाश्च सत्तातरार्थं क्रियाकारितोत्तरकव्यने न वस्थापनात्। प्रकाशमा
नते वसत्ता भूयते व्या। तदावदेहादयः ॥ प्रकाशमानत्वात् न संतश्चिदात्मवत्। असत्त्वेवान् प्रकाशमाना ॥ तत्कथं सत्या
नृतयो मिथुनी भावः ॥ तदभावे वा कस्य कुतो भेदाग्रहः ॥ तदभावे कुतो ध्यास इत्याशयवाना हा ॥ हेसा। आह कायसध्या
सो नास्मिती कस्या हेपे। समाधाता वा कसिहमध्यासकक्षणाभाव हाण एव हेपपरिहरति। उच्यते स्मृतिरूप ॥ पर
वर्षदृष्टावसासः ॥ अवसन्नोऽवसन्नो वा भासो वभासः ॥ प्रत्ययातरवाध्यास्यावसादावमानो वा एतावता मिथ्या
ज्ञानमित्युक्तं भवति तस्येदमुपव्याख्यानं सर्वदृष्ट्यादि पूर्वदृष्टस्यावभासो पूर्वदृष्टावभासः ॥ मिथ्या प्रत्यय

राम

आरोपविषयारोपणीयमिधुनमंतरेणानसंभवतीमि पूर्वदृष्टग्रहणेनानुतमारोपणीयमुपस्थापयति। तस्यावदृष्टत्वमात्रमुपयुज्य
तेनवस्त्वसन्नेतिदृष्टग्रहणे। तथापि वृत्तमानैदृष्टद्वाननारोपोपयोगातिपूर्वत्कत्। तच्च पूर्वदृष्टस्वरूपेणसदृष्टारोपणीय
तथाऽनिवाच्यमित्यनृती। आरोपविषयसत्यमाह। परत्रेति। परत्रभुक्तिकेकादियवमार्थसन्निहनेनसत्यानुतमिधुनमुक्ते। स्याद
देतत्। परत्रपूर्वदृष्टावभासइत्यकहणमतिव्यापकत्वात्। अस्तिहिस्वस्तिमयीगविदृष्टदृष्टस्यागात्वस्यपरत्रकाळाद्यामव
भासः। अस्तिव पूर्वदृष्टस्यदेवदत्तस्यपाठकिमुत्रेपरत्रमाहिमस्यामवभासः समीचीनः। अवभासपदेवसमीचीनेपिप्रत्ययेप्र
सिद्धं। यथानीलस्यावभासःपीतस्यावभासइत्यत आह। स्मृतिरूपइति। स्मृतेरूपमिवरूपमस्येतिस्मृतिरूपः। असन्निहि
तविषयत्वंस्मृतिरूपत्वंसन्निहितविषयत्वंप्रत्यभिज्ञानैसमीचीनमितिनातिव्याप्तिः। नाप्यव्याप्तिः। स्वप्नज्ञानस्यापि
स्मृतिविभ्रमरूपस्यैवरूपत्वात्तत्रापिहिस्मर्यमाणेपित्रादेनिद्रोपपन्नववशादसन्निधानापरा मत्रेतित्रतत्रपूर्वदृष्टस्यै
वसन्निहितदेवाकांक्षस्यसमारोपः। एवंपीतः। अत्रवस्तिक्ते। गुडइत्यत्राप्येतत्तुहणंयोजनायं। तथाहिवहिर्विनिर्गच्छ
इत्येनयनरात्रिमसंयुक्तपीतइव्यवर्तिनीपीततापीतइव्यरहितामनुभवदूत्रावेवदोषाद्यादितशुक्लिमानइव्यमात्र
मनुभवदूपीततायाश्चत्रावसंबंधमनुभवन्नसंबंधाग्रहणसारूपेणपीतनपनीयापिंडपीतंविष्वक्कमित्यादौपूर्व
दृष्टसामानाधिकरणपीतत्वत्रावत्वयोराख्याह। पीतः। अत्रवइति। एतेनतिक्ते। गुडइतिप्रत्ययोव्याख्यातः। एवंवि
त्तादृशुरुषाभिमुखेवाद्देशोदिकादिषुस्वच्छेषुवाह्येतेजोळग्नमपिबळीयसासोरेणानेजसाप्रतिस्वोत्तमवर्तितंमुख
संपुक्तेमुखं ग्राहयद्देववशात्तस्यदेवाभनभिमुखवतीचमुखस्याग्राहयद्पूर्वदृष्टाभिमुखवाद्देशोदिकदेवातामाभिमुखी

॥श्री॥

॥५॥

चमुरवस्यारोपयतीति प्रतिबिंबविभ्रमोपि कश्चितो भवति। एतेन द्विचंद्रद्विप्रो ह्यवगतवक्रगंधर्वनगरवृक्षोदगादिविभ्रमेषु पियथा
समवकृत्तुणो योजनीयः। एतदुक्तं भवति न प्रकाशमानतामात्रं सर्वथेन देहेन्द्रियादेः प्रकाशमानतया सङ्गादो भवेत्। न हि स्या
हिभावेन रज्ज्वादयो वा स्फटिकादयो वाऽकण्णदिगुणयोऽभिन्नो न प्रतिभासते। अतिभासमाना वा भवन्ति तदात्मनस्तदभासा
वा तथा सन्निभकमरी विचयमुच्चावचमुच्छ्वन्नं वातरगभंगमाकेयं मभ्यर्णमिव ताणमिहा किनीत्यभिसंधाय प्रवृत्तस्तोपमापि
यापीययिषा सामुपद्रासयेत तस्मादुक्तमेनाप्यारोपितस्य प्रकाशमानस्यापि न वस्तु सत्त्वमात्रेण गमनीयं। न च मरीचिके
ण सत्त्विके अवस्तु। स्वकपेण तु परमायसदेव। देहेन्द्रियादपरुक्तस्वकपेणाप्यसंतद्वयमुभवागोचरत्वात् कथमारोप्यत इति सां
तं। एतो यच्च सन्नानुभवगोचरः कथं तर्हि मरीचादीनामस्तत्ता नो यतया नुभवगोचरत्वं न वस्तु सत्त्वमात्रेण गमनीयं।
संतो भवति। यच्च चेतनाभावो नाम भावादन्त्यः कश्चिद्विद्येत्तु भाव एव भावांतरात्मनाऽभावः स्वकपेण तु भावः। यथाहुः।
भावांतरमभावो हि कया चिद्व्यपेक्षयेति ततश्च भावात्मनो पारव्येयतयाऽप्यपुत्रेता नुभवगोचरता प्रपंचस्य पुनस्त
तासतो निरस्तसमस्तसामर्थ्यस्य निस्तत्त्वस्य कुतो नुभवविषयभावः कुतो वा विद्वत्स्यारोपः न च विषयस्य समस्तस
मर्थ्यविरहे पित्तानमेव तत्तादृशस्वप्रत्ययसामर्थ्याद्दृष्टी तसि ह स्वभावभेदे मुपजायमानमसतः प्रकाशानुत्तस्मादसत्प्र
काशानशक्तिरेवास्या विद्येति सांप्रतः। एतो ये यमस्त्विषा सत्यकाशानवा किं विज्ञानस्य किं पुनरस्याऽवकाशः। असदिति चेत्
किमेतत्कार्यं आहोस्वि कथं। न तावत्कार्यं असतः सत्त्वा नुपपत्तेः। नानापि ज्ञाप्यं। ज्ञानांतरा नुपपत्तेः। अनवरक्षापाताच्च। वि
ज्ञानस्वरूपमेवासतः प्रकाश इति चेत्तत्कः पुनरेष सदसतोऽसंबंधः। असदधीननिकपणत्वं सतो ज्ञानस्यासता संबंधः

राम

निवेदावतायमतिनिर्वचः प्रत्ययनस्वीयस्यास्यपि निरूपणं आश्रितेन वप्रत्ययस्तत्राधत्ते किंचित् असन आधारता योगात्
 असदन्तरेण प्रत्ययोनश्चने इति प्रत्ययस्यैव स्वभावेन त्वसदधीनमस्य किंचिदिति वेदा अहोवताय्यास्यप्युपातो यदयमन
 दुर्गतिरतदात्म्यं चतद्विनाभावनिवृत्तः प्रत्यय इति तस्मादित्यतो सतरेवारीरे इति पादो निरस्तत्वा नानुभवगोचरा भवितुमर्हती
 ति ॥ अत्र ब्रूमः ॥ ॥ निरस्तत्वेनानुभवगोचरः तत्किं निदानं मरीच्योपेतोपात्मना सतत्वा यदनुभवगोचराहस्कः
 न सतत्वाः नोपात्मना मरीचीनामसत्वात् हि विधौ हिवस्तुना त्वसत्त्वमसत्त्वचतत्रैव स्ववृत्तयस्तु परतः यथाहुः स्वकपपर
 रूपभ्यां नित्यसदसदात्मके वस्तुनिजायते किंचिदप्येकं श्रुत्वा नति तत्किं मरीचिभुतोपनिभमिप्रत्ययः तत्त्वगोचरतया
 वसमाचीन इति न भ्रांतो नापि बाधेत अहं न बाधेत यदि मरीचीनतोपात्मतत्त्वानतोपात्मना गृह्यतां तोपात्मना तु गृह्यन्ते
 यमभ्रांतः केयं वा बाधेत हंत तोपाभावात्मना मरीचिना तोपाभावात्मत्वेना वेच्यन्ते तेषां तोपाभावाभेदेन तोपाभावात्मता
 नुपपत्तेः नायसत्त्वावस्तुतरमेव हि वस्तुतरस्यासत्त्वमास्तीत्यतो भावांतरमभावो न्योनकश्चिदतिरूपणादिति वदति ॥
 नवारोपेतं वस्तुतरं तद्विमरीच्योपाभावेन गंगादिगतं वा तोपं पूर्वस्मिन्कल्पे मरीच्युपपत्तिश्चतीति ॥ स्यान्न तोपमिति ॥ ॥ ॥
 तस्मिन्कल्पे गंगायां तोपमिति स्यान्न पुनरिहेति हेतुभेदास्मरणे तोपमित्येव स्यान्न त्विहेति निवेदमप्येतत्तु निरस्तसम
 स्तवस्तुत्वकपमळकमेवार्क इति साश्रुतां तस्यानुभवगोचरत्वा नुपपत्तेरित्येकमेव स्तत्वा तस्यान्न सन्ना सन्नापि स
 दसत्त्वरस्य दिरोधादित्यनिर्वाच्यमेवार्कपणीयं मरीचिभुतोपमास्तेयं तदनेन क्रमेणा ध्यस्त तोपं परमाय तोपमिव
 अतएव पूर्वदृष्टमिव तत्त्वतस्तन्न तोपं पूर्वदृष्टं किंच न तमनिर्वाच्यं एव वदेहे इति पादोपनिर्वाच्योऽपूर्वोपि

नमः

॥ श्री ॥

॥ ६ ॥

वैमिथ्याप्रत्ययोपदेशित इव परत्र विहात्मन्यधस्य तत्क एव न। अध्यासकरुणयोगात्। हेतुं प्रियादिप्रत्ययवाधनं बोधपादयिष्यते।
विदात्मातुष्टुतिस्मृतीतिहासपुराणगोचरः तन्मूलकतद्विकल्पन्यापनिर्णयः शुद्धं बुद्धमुक्तस्वभावसत्त्वेनैव निर्वच्योऽबाधि
तस्त्वयं कानुमानेनैवास्त्वसत्तासावक एवैव विहात्मनः न तु तदतिरिक्तसत्त्वसामान्यसमवायोऽप्यक्रियाकारितावेति सर्व
मवदानं सवायमेव कर्तृणो को ध्यासोति। वचनीयः सर्वेषामेव समतः परीक्षकाणां तद्देयं विप्रतिपत्तिरिति निर्वचनीयतां प्रक
थितुमाह। तं केचिद्व्यञ्जान्यधर्मा ध्यास इति वदन्ति। अनाधर्मस्य ज्ञानधर्मस्यैव ज्ञानाकारस्येति पादवत्। अध्यासो न्यत्र वा
चोऽसौ ज्ञातिकनयेतावद्वाह्यमस्ति वस्तु सत्तत्र ज्ञानाकारो ध्यासो यः। विज्ञानवादिनोऽपि यद्यपि न बाधं वस्तु सत्तथाप्यनाद्य
विद्यावासनारोपितमन्त्राकेतत्र ज्ञानाकारस्यारोपः उच्यते। यथा ह्यत्रानुभवसिद्धे कृतं तादृशमेवाभ्युपेतव्यमित्युक्तं।
अन्यथा त्वेव पुनरस्य बलवद्बाधकप्रत्ययवदज्ञानानेदं रजनमिति बाधकस्येदं तामात्रबाधेनाप्युपेतो न रजनगोचरतो विज्ञा
नरजनस्य धर्मिणो बाधे हि रजनं च तस्य धर्म इदं तावद्बाधितं भवेतां तद्वरमिदं तैवास्त्वधर्मो बाधनां न पुनारजनमपि धर्मिति वाच्य
रजनं बहिर्बाधितमर्थोदांतरज्ञाने व्यतिष्ठति तद्विज्ञानाकारस्य बहिर्ध्याससिद्धयतिः केचिन्नुज्ञानाकारस्येति पादपरितुष्ट
तावदिति। यत्र ह्यध्यासस्तद्विवेकाग्रहनिबन्धनो भ्रम इति। अपरितोषकारणं च। विज्ञानाकारवारजतादेरनुभवादि
तावदस्याप्येता नुमानादा तत्रानुमानमुपरिष्ठान्तिराकरिष्यते। अनुभवोऽपि रजनप्रत्ययो वा स्यात्तत्र बाधकप्रत्ययो वा न
तावज्ज्ञानानुभवः सहीदंकारास्यैव रजनमावेदयति न त्वांतरं। अहमिति हितदास्यात्प्रतिपत्तुः प्रत्ययादव्यतिरेकान्। भ्रान्तं
विज्ञानं न स्वाकारमेव बाधत पाद्यवस्यति तथा च बाहकारास्यैव मस्य गोचरः ज्ञानाकारता पुनरस्य बाधकप्रत्ययः

पीतः शरवर्धनी। अत्र हि विनिर्गच्छन्नयनरश्मिर्बलिनः पितृव्यस्य कावस्थेति चरुं च स्यात् पीतं गच्छते। पितृनुन गच्छते। शरवो हि दोष
वशात् शुक्लपुणरहितः स्वरूपमात्रेण गच्छते। तदन्यथा गुणगुणिनोरसंसर्गात् यह साकृत्प्राप्तिरत एनापि पितृव्यस्य बाविना घेणा भेदव्य
वहारः समानाधिकरणव्यपदेशाच्च। भेदात् अत्र सज्जिता भेदव्यवहारबाधनाच्चेदमिति विवेकप्रत्ययस्य बाधकत्वमप्यप्युच्यते।
तदुपपत्तौ च प्राचीनप्रत्ययस्य भ्रातृत्वमपि लोकसिद्धं सिद्धं भवति। तस्माच्चथायां सर्वविप्रतिपत्त्या देहविभ्रमाः प्रत्ययत्वाच्च
दिप्रत्ययवत्तदिदमुक्तयस्मिन् बहुलिको दोषस्य रजतादेरध्यास इति लोकप्रसिद्धिर्नासावन्यथा रव्यातिनिवंधना। किंतु तस्य रजता
देसत्वे स्मरणस्य वगृहीततत्त्वात् अभावेण गृहीतमात्रस्य यद्दमिति पुरोवस्थिता इव मात्राज्ञानाच्च विवेकस्तदग्रहणनिव
धनो भ्रमः। भ्रातृत्वं यदप्यस्मरणपरितरेतरसामानाधिकरणव्यपदेशात् रजतादिव्यवहारश्चेति। अन्यत्वाच्च परितुष्यतो य
त्र पदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मत्वकव्यनामा बद्धते। अत्रेह माकृत। अस्ति तावज्जनाधिने रजतमिदमिति प्रत्ययात् पुरोवर्ति
नि इत्येव प्रवृत्तिः। सामानाधिकरणव्यपदेशाच्चेति सर्वजनीनं तदेतन्नतावद्ग्रहणस्मरणयोः तज्जोचरयोरपि मिथो भेदात् यहमा
त्राह विवक्षितमिति। ग्रहणनिवंधनो हि देतनस्य व्यवहारव्यपदेशो कथमश्रुणमात्राद्भवती। तदुक्तं नाग्रहणमात्रात् किंतु स्मरणग्रह
णे एव मिथः स्वरूपतो विषयतया गृहीतभेदे समीचीनपुरुः स्थितरजतज्ञानसाकृष्टेणाभेदव्यवहारसामानाधिकरणव्यप
देशाच्च प्रवृत्तयतः। अथ समीचीनज्ञानसादृश्यमनयोर्ह्यसावावा व्यवहारप्रवृत्तिरुहः। अगृह्यमाणवासनामात्रेणागृह्य
माणत्वे हि समीचीनज्ञानसाकृष्टमनयोरेवमिति चरजतमिति च ज्ञानयोरेति निश्चयः। अथ वा नयोरेव स्वरूपतो विषयतया
मिथो भेदात् यह इति ग्रहणं। तत्र न तावत् समीचीनज्ञानसादृश्या इति ज्ञानसमीचीनज्ञानव्यवहारप्रवृत्तिर्नाह ग्रासदन्नागवयः
तिज्ञानं गवाधिनिगदप्येव प्रवृत्तिरिति। अनयोरेव भेदात् यह इति तु ज्ञानं परीहितं। न हि भेदात् यह नयोरेति भवति। भेदे ग्रहणमिति च

राम

भवति तस्मात्तत्रेण भेदाग्रहोऽग्रहीत एव व्यवहारहेतु रिति वक्तव्यं । तत्र किमयमारोपोत्यादक्रमेण व्यवहारोक्तः । आहो नुत्यादितारोप
वत्त्वं न इति वयमुपेक्षाम ॥ वेतन व्यवहारस्याज्ञान पूर्वकत्वात्तु पयत्तपारोपोत्यादक्रमेण वेति । ननु सत्यं न वेतन व्यवहारोऽज्ञान प्र
र्वकः किंतु अविदित विवेक स्मरणग्रहण पूर्वक इति मेवं । न हि रजत प्रातिपदिका यस्मात्स्मरणं प्रवृत्ता बुध पुन्यनोऽदकारास्य दामि
सुरवीरवतुरजतार्थिनां प्रवृत्तिरिति विवादः । कथं वा यमिदं कारास्य देववर्तते यदि न तद्विधेत् । अन्यदि उत्पन्न करोतीति व्याहृतान
वेदं कारास्य देववर्तत मितिकथं रजतार्थी तद्विधेत् । वधतयात्वेनाग्रहणादिति ज्ञेयम् । सप्रतिवक्तव्यः । अथ तथात्वेनाग्रहणात् केन्मान्नो
पेक्षेति तिस्रोऽप्युपादानोपेक्षाभ्यां मभित आरुष्यमाणत्वेनोऽवस्थित इदं कारास्य देववर्तत समादौ ऐषोपादान एव व्यवस्थाप्यत
इति भेदाग्रहः समादौ पोत्यादन क्रमेण वेतन प्रवृत्तिहेतुः तथा हि भेदाग्रहादिदं कारास्य देववर्तत त्वमारोप्यत जातोऽप्योपकारं भाव
मुपचित्यत ज्ञातीयतया रदं कारास्य देवमनुभा एतदथा प्रवर्तन इत्यानुपपत्त्यसिद्धं । न च तदस्त्वस्त्वज्ञानेति विदं कारास्य देवोप
कारहेतुभावं अनुभा एतुमर्हति । रजतत्वे हेतोरपहृदमत्वात् । एक देवदत्त निवत्त्वं नुभापकेन त्वनेक देवमिदं नाना यथा कु
ज्ञातसंबंधस्यैक देवदत्तानादिति । समादौ एवेक देवदत्तमस्ति । तस्मिन्नेतद्विवादा ध्यासितं रजतज्ञानं पुरोवर्तिवस्तु वि ॥ ८ ॥
षर्परजतार्थिनिः । तत्र नियमेन प्रवर्तकत्वात् । यद्दर्शनं नियमेन यत्र प्रवर्तयति तद्ज्ञानं तद्विषयं । यथोभयवादि सिद्धसमाचीन
रजतज्ञानं तथा वेदं तस्यात्तयेति । एतेन क्रमनवभासमानतया न भुक्तिका कंबन मिति तत्र भवान् दृष्टो व्याचष्टा । किं भुक्तिका
त्वस्य देववर्तत मितित्वात्तत्त्वं । आहोस्त्वित्त्वं वा माऽस्य पुनरुत्पत्तितस्य सितभास्वरस्य । यदि भुक्तिका त्वस्यानाक
वत्त्वं । अहो । उत्तरस्यानाक वत्त्वं बुवाणस्य न वेवानुभव विरोधः । तथा हि रजतमिदं मित्यनुभव ननु भविता पुरोवर्तिवस्तु
अगुल्यनिर्दिशति । दृष्टं च दृष्टान्तकारणानां मोक्षार्थिककार्यप्रतिबंधेन कायं तिरोपजननसामर्थ्यं यथादावाग्निदं वा

11811

नोवेचवीजानो कदवीकां उज्जनेने। भस्मकडुष्ठयेवोदयस्य तेजसो वहुनपानपचने इति। अथ कदाचकोपहुन विषयं विभमाणां पथार्थानुमान
माभासः। कुन्वहानुल्लवानुमानवन्। यद्योक्तं मिथ्याप्रत्ययस्य विचारे सर्वप्रमाणे सनाश्वास इति तद्देवकत्वेन रचनप्रामाण्येनाचन
मिचारेण निवृत्त्यादपदिस्माभिः परिकृतं न्यायकणिकायामिति नेह प्रनयते दिग्मात्रे वास्यस्मृतिप्रलोपे भीमस्योक्तं विस्तरस्तत्र
मासां सायामवर्गेति वा इति। तदिदं मुक्तमन्येतु यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मत्वकव्यनामस्त्वन इति। यत्र मुक्तिकादौ यस्या रजत
द्वेधास्तस्यैव मुक्तिकादेर्विपरीतधर्मत्वकव्यनोरजतत्वधर्मत्वकव्यनामिति योजनाना। ननु स तु परीक्षकाणां विप्रतिपत्तयः प्रक
ते किं साधनमित्यत आह सर्वथा पितृन्यस्यान्यधर्मतां न व्यभिचरतीति। अन्यस्यान्यधर्मत्वकव्यनां नृतासात्त्वनिर्वचनीयेत्यध
स्तादुपपादितेन सर्वेषामेव परीक्षकाणां भेदेन्यस्यान्यधर्मत्वकव्यनानीर्वचनीयाः उच्येयं भाविनीति अनिर्वचनीयतां सर्वसि
द्धांतस्यैव। अस्यातिवादिभिरकामैरपिसामानाधिकरण्यव्यवहारदेशादतिरिक्ते तदिदमभ्युपगम्य निभावशानकेवकसिप
मनृततायरीक्षकाणां सिद्धांतिरुक्तिकानामपीत्याह तथा च लोके तु भवः शुक्तिकारजतवदवभासत इति॥ न पुनारजत
मिति शेषः। स्यादेतत्। अन्यस्यान्यात्मता विभ्रमोक्तोक्तसिद्धः एकस्यत्वभिन्नस्य भेदविभ्रमो न दृश्यते कुतश्चिदात्मनाऽपि
नानां जीवानां भेदविभ्रम इत्यत आह एकश्चऽसिद्धिर्नायवदिति। पुनरपि चिदात्मना ध्यासमाहित्येति। कथं पुनः प्रत्यगात्मनि न
पदे ध्यासो विषयधर्माणां। अपमर्थः। विद्वत्प्राश्निकावातेन वा न च त्वकात्रने कथमस्मिन्न ध्यासो विषयधर्माणां। ननु व्यवहारे
भासमाने पुरोवर्तिनिद्वये रजतस्य वा तद्वर्माणां वा समारोपः संभवतीति। अतिभासे वा न तावदयमात्मा जडो घटादिवराधी
नश्च काना इति पुर्तं। नरवत्स एव कर्मकर्ता विभवति विरोधान्तरसमवेतकिं फलकशाकिं हि कर्म निवृत्तान किं वा परमसवादि

यमा ३

राम

॥ श्री १॥

नानिकथमस्याऽकर्मनवनदेवस्वर्गवपरं विरोधान्। कात्मांतस्समवापाभ्यगमेतुदेयस्यात्मनोनात्मत्वप्रसंगः। एवंतस्मात्स्येत्सु
वस्त्वापातः। स्यादेतन्नात्मात्माजडोपि सार्थं ज्ञानेषु भासमानोपि कर्तृत्वेन कर्मपरसमवतः क्रियाफलशक्तिवाभावाच्चैव नृणां यथाहि
चैत्रसमवेतक्रियायांचैत्रतगप्राप्तोऽभयसमवेतायामपि क्रियापानगदस्यैव कर्मता। परसमवेतक्रियाफलशक्तिवात्मानुवचस्य
क्रियाफलभाजोपिवेवसमवायात्मनः क्रियापातः। तन्नाकृतिविरोधावश्रुयते हि सत्यं ज्ञानमननवृत्तेति। उपपद्यते च तथाहि
योयमर्थप्रकाशः कथं स्थिन्नं यथात्मा च प्रकाशते। सकिजडः स्वयंप्रकाशः। जडश्चेद्विषयात्मानावपि जडाविति कस्मात्किं प्र
काशनाविरोधात्मासमाधमूत्रोपस्यजगत्। तथाचाभाणकः। अथस्यैवोक्तं तस्य विनिपातः परदेष्टेति। नचविलीनमेव विज्ञात
जमप्राप्तानो ज्ञाययति वदुरादिवदिति वाच्यं। ज्ञापनं हि ज्ञानजननं जनिनं च ज्ञानं तजसन्नाक्तदृष्टयामतिवर्तते। एवमुत्तरोत्तराण्यपि ज्ञाना
निजडानात्पुनर्वस्त्वा। तस्मादपराधीनप्रकाशासंविदुपेतव्या। तथापि किमायानं विषयात्मनोऽस्वभावजडयोः। एतदपानं वृत्तयोः
संविदजडेति। तत्किं पुत्रं पंडित इति पिनादिपंडितोक्तं। स्वभावएव सर्वविदः स्वयंप्रकाशायाः यदयमिदं संबन्धितेति चेत्तत्र हं ॥ १॥
तदुच्यस्यापि पंडितस्य स्वभावएव यत्पुत्रं संबन्धितेति समानं। सहाय्यप्रकाशेन सर्वविदकाशेन त्वयमिदं प्रकाशादिना त
स्याऽस्वभावइति चेत् तत्किं सर्वविदोभेन्नोसंविदयमिदं प्रकाशेन तथाचनस्वयंप्रकाशासंविदां नचसंविदयमिदं प्रकाशाद
ति। अथसंविदयमिदं प्रकाशेन सर्वविदोभेन्नोसंविदेव नो। एवं चेद्यादुक्तं भवति संविदात्माथेति हेति तावदुक्तं भवति संवि
दयमिदं प्रकाशासंवेति। तथाचनदिवद्विनायसिद्धिः। नचानां तानागतायगीचरायाः संविदोयसिहभावोपि तद्विषयहा
नोपादानोपेक्षा बुद्धिजननादर्थसहभावइति चेत्तानां अथसंविदश्च तानादिबुद्धिनामपि तद्विषयता नुपपत्तेः। तानादिजन

सप

अत्राक्यनिर्वचनीयेभ्यो देहेन्द्रियादिभ्य आत्मानं प्रतीयं निर्वचनीयमं च निर्विज्ञातानि प्रत्यक्षं सवासावात्म्यं चिति प्रत्यगात्मा १

नाहानादिबुद्धानां सार्थविषयत्वं। अर्थविषयहानादिबुद्धिजननाच्चा र्थसंविदस्मिन् विषयस्य मित्रिचेनात किं देहस्य प्रयत्नवदात्मसंयोगो देहप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुरथैतत्पर्यप्रकाशोक्तं जडादेहात्मसंयोगो नार्थप्रकाश इति चेन्न न न्ययप्रकाशोपि स्वात्मन्येव च रवद्येतदप्रकाशोऽर्थहेतुः इति पपादिना न च प्रकाशात्मा नो विषयाऽने हि विच्छिन्नदाघस्त्वक्तया नुभूयंते प्रकाशाच्चायमांतराऽस्त्वक्तो न परस्त्वोदाघश्चेति प्रकाशाने। तस्मादेकस्मिन् प्रकाशमाने च देहभूयमान इति द्वितीयं च इमाः प्रकाशादन्ये ये निर्वचनीये एवेति युक्तं भूत्यत्रयाम्। न चास्य प्रकाशास्य ज्ञान न ह स्त्वक्त्यणभेदो नुभूयते। न चानिर्वाच्यं आर्थभेदः प्रकाशानिर्वाच्यं भेदो नुमहति। अतिप्रसंगात् न चार्थानामपि परस्परं भेदसमाचीनज्ञानमहति मध्यास्मात् स्वरूपेति ह्युपादयिष्यते। तदप्यप्रकाशा एव स्वरूपं प्रकाशा एकस्वरूपं नित्यो निरंतरा प्रत्यगात्मा सवापराधीन प्रकाशात्मा दानं रात्राश्चाविषयस्तस्मिन् न ध्यासा विषयवर्माणो देहेन्द्रियादि वर्माणो कथं किमाक्षेपे। अपुक्तो यमध्यास इत्याक्षेपः। कस्मादपुक्त इत्यत आह। सर्वो हि पुरोवस्थिते विषये विषयान्तरमध्यस्थति एतदुक्तं भवति। यत्पराधीन प्रकाशमत्रा वञ्चतस्मात्मान्या नृणां हेतुकारणदोषाश्च विनोयाय हेऽन्यथा प्रकाशाने प्रत्यगात्मात्वं पराधीन प्रकाशानयानस्वज्ञानकारणान्यपेक्षते येन तदाश्रये दोषे दृष्टे न। न चोदाघानयेन कश्चिदस्थो ग्राह्येन कश्चिन्नग्राह्येन न हितदेव तदानीमेव नेनेन ग्राहीतमग्राहीत्वं भवति इति न स्वयं प्रकाशादेर्ध्याससम्भवात्तनेन प्रकाशो पुरोवस्थितत्वस्यापेक्षित्वस्याभावान्ता ध्यासः। न हि शुक्लावपुरःस्थिताय रजतमध्यस्थति र्देरजतमिति तस्मादत्यंतग्रहेऽत्यंतग्रहे च नाध्यास इति सिद्धे। स्यादेतत्। अविषयत्वे विदात्मनो नाध्यासः विषय एव तु विदात्माऽस्मत्प्रत्ययस्य तत्कथं नाध्यास इत्यत आह। पुष्पात्प्रत्ययापेन स्य च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं ब्रवीति। विषयत्वे हि विदात्मनोऽन्यो विषयी भवेत्। तथा च यो विषयी स एव विदात्मा विषयस्तत्ततो न्यो पुष्पात्प्रत्ययगोचरो भवेत्यर्थः।

धर्मक ५

राम

॥ श्री १८॥

तस्मादनात्मत्वप्रसंगानवस्थापरिहाराय पुनरात्ययापेक्षं अतएव विषयत्वं आत्मनो वक्तव्यं तथा च नाध्यास इत्यर्थः। परितु
रतिबुद्ध्यानेन तावदयमेकानेन विषयकृतं अस्मात्प्रत्ययविषयत्वात् अयमर्थः सत्यप्रत्यगात्मा स्वयंप्रकाशत्वादविषे
यः अनेन तस्यानयाया निर्वृत्त्यानायासादिविद्यापरिकल्पितबुद्धिमनःसहस्रसंख्यकारारोप इत्यवच्छेदना न वच्छिन्नोपि वस्तुता
वच्छिन्न इव अभिन्नोपि भिन्न इवाकत्तापिकत्वेवाभोक्तपि भोक्ते वा विषयो यस्य सत्ययविषय इव जीवभावमापन्नोऽवभा
सते न भवति घटमणिकमहित्रिका घवच्छेदभेदेनाभिन्नमिवानेकमिवेति नहि विदेहसस्यात्मनश्चिदंशगच्छिमेत
नेऽग्रहीतं किं विदस्ति नखल्यनंदनित्यत्वविभुत्वादपोष्यविद्याहस्ततोभिधते येन तद्भूतेन गतिरदृशता एव लुक्
क्षितेन भेदेनाविवेचिता इति अगता इव भांति न चात्मनो बुद्ध्यादिभ्यो भेदस्तात्त्विको येन विदुर्मानि गच्छमाणो मोहिगृही
तो भवेत्तु बुद्ध्यादीनामनिर्वाच्यत्वेन तद्भेदस्याप्यनिर्वाच्यत्वात् तस्माच्चिदात्मनः स्वयंप्रकाशत्वात् स्वानवच्छिन्नस्यावच्छि
न्नेभ्यो बुद्ध्यादिभ्यो भेदाग्रहीतं दध्यासेन जीवभाव इति तस्मान्निदमिदमात्मनो सत्यप्रत्ययविषयत्वं मुपपद्यते न यादिक
त्वाभोक्ता चिदात्मा ह प्रत्ययप्रत्ययवभासते न चोदासीनस्य तस्य क्रियात्राक्तेर्भोगत्राक्तेर्वा संभवति यस्य च बुद्ध्यादेः कार्य ॥१८॥
करणसंज्ञा तस्य क्रियाभोगत्राक्ती न तस्य वेत्तव्यं तस्माच्चिदात्मेव कार्यकरणसंज्ञातेन प्रयितो लुब्ध क्रियाभोगत्राक्तेः स्व
यंप्रकाशोपि बुद्ध्यादिविषयविभुरणात् कथं विदुस्मात्प्रत्ययविषयो हेकारास्य दोषो जीव इति यत्तु इति च दोष इति वारिद्याय
तेन खलु जीवश्चिदात्मनोभिधते तथा हि कृतिः अनेन जीवेनात्मनेति तस्माच्चिदात्मनोऽस्य निरेकाजीव इत्यप्रकाशोप्य
ह प्रत्ययेन कर्तृत्वभोर्तया व्यवहारयोग्यः कियत् इत्यहं प्रत्यया संबवत्तु अनेन वा ध्यासे सति विषयत्वं विषयत्वे वा ध्यास इत्येव

॥१८॥

न्यायमिति सांप्रतं। बीजांशुरवदनादित्यादौ पूर्वशब्दाध्यासतदासनाविषयाकृतस्योत्तरोत्तराध्यासविषयत्वाविरोधात्। हित्कृतं नैसर्गिकी
यं लोकव्यवहार इति भाष्यं यथेन। तस्याहं एतन्नावदय मेकांतेनाविषय इति। जीबो हि विदात्मनया रव्यं प्रकाशतया विषयो यो
याधिकेन रूपेण विषय इति भावः। स्यादतनूतवपुंजपराधीनप्रकाशतया विषयत्वाध्यासमयात्। किंतु अत्यगात्मनस्त्वतो
नापि परतः प्रथत इति अविषय इति प्रमः। तथा च सर्वथाऽप्रथमाने अत्यगात्मनि कुतो ध्यास इत्यत आह। अपरोक्षत्वाच्च अत्य
गात्मसिद्धेऽप्रतीत्य आत्मनः प्रसिद्धिः प्रथानस्या अपरोक्षत्वात्। यद्यपि च अत्यगात्मनो नान्या प्रथास्ति तथापि तथापि भेदापवा
दः यथा प्रकृत्यस्य चेतन्यमिति। एतदुक्तं भवति। अब्रह्मविदात्माऽपरोक्षो भूयेयः हृदयथा प्रासवं स्यात्। अथ नेन जगदाध्यप्रसंगा
दित्कृतं। श्रुतिश्चात्र भवति। तमेव भीतमनुभाति सर्वं तस्य भस्मासवं। तद्विभातीति। तदेव परमार्थपरिहारमुक्ताऽभ्युपेयापि चि
दात्मनः अपरोक्षतां प्रोक्तवादि तया परिहारात्तरमाह। नवापमस्ति नियमः। पुरोवस्ति त एवापरोक्षे एव विषये विषयान्तरमध्यसित्वे
कस्मादप्यननियम इत्यत आह। अत्यहं पिथाकाशे वाकास्तकमाकिचता च ध्यस्यति। हिर्यस्यादयेनि भोहि इव सङ्गस्यत्रा वि
रहान्तवाद्ये इयप्रत्यहं। नापिमानसो मनसोऽसहायस्य बाधेऽप्रवृत्तेऽतस्यादप्रत्यहं। अथ च तज वाका अविवेकिनः परद
श्रितदश्रितेऽकदाचित्पार्थिविद्यायां प्रपामतामारोप्य कदाचित्तेजसमुत्कृत्यमारोप्य नीलोत्पलपकाद्या प्रपाममिति वाराजहस
माकाधवकमिति वावर्णयन्ति। तत्रापि सर्वदस्यते। अस्य तां प्रसस्यतामस्य वा रूपस्य न भसिस्मृतिरूपो वतास इति। एवमद्वैतकम
ध्यस्यति अवाप्सुरवीभूतमहे इनीकमणिमयमहाकराहकव्यमित्यर्थः। उपसहरति। एवमुक्तेन प्रकारेण सर्वादिपरिहारम
दविकृष्टः अत्यगात्मनात्मना बुद्ध्यादीनामध्यासः। ननु संतिसहरन्मध्यासास्त किमर्थमयमेवाध्यास आह। यसमाधानाभ्या

*वक्ष्यत इति प्रत्यगात्मन्यनात्माध्यास एव सर्वानर्थहेतुः न पुनारजनादिविभ्रमा इति २

गम

अस्याद्यतेनाध्यासमात्रमित्यत आह। तमेवं कुरुणमध्यासं पंडिता अविद्येति मन्यन्ते अविद्या हि स्वनिर्घवीजमिति स्थितिः स्यात्।
तिहासदुवाणोपुप्रसिद्धतदुद्येदाय च वेदाता प्रवृत्ता इति स एवाविद्या न स्वकुरंवाज्ञातेन राका मुद्येत्तुमिति न देवकस्याद्य
नाध्यासमात्रं। अत्र चेवं कुरुणमित्येवं कुरुणमनर्थहेतुतोक्ता यस्यात्प्रत्यगात्मनि अज्ञानायादिरहितेऽज्ञानाया कथं तावक
रणादोपपत्त्यगात्मानमदुःखं दुःखं वा करोति तस्मादनर्थहेतुः। न येन च यज्जना अपि मन्यते येन न च कस्याद्यतेत्यत उक्तं
पंडिता मन्यन्ते इति न ह्येवमनादिरिति निगूढ निविडवासना दुबद्धा विद्या न राका निरोक्षुमुपायाभावादिति यो मन्यते तं
अतित निरोधोपायमाहातदिके केन च वक्तव्यरूपावधारणं निर्विचिकित्सं ज्ञानं विद्यामाहुः पंडिताः। प्रत्यगात्म निरवृत्तत्वं
तद्विवेके बुद्ध्यादिभ्यो बुद्ध्यादिभ्यो ह्यतः निमित्तो बुद्ध्याद्यात्मत्वं तस्माध्यास इत्यत्र अवगमनादिति निर्दिष्टं विज्ञानं तेन विवेका
यहे निवर्तिते अध्यासा एवाध्यात्मिक वस्तुस्वरूपविधारणं विद्याविद्वत्स्वरूपं स्वकुरं पथेव तिष्ठत इत्यर्थः। स्यादेतन्नातिनिगू
ढ निविडवासना दुबद्धा विद्याविद्या एवाध्यात्मिक वस्तुस्वरूपविधारणं निर्विचिकित्सं ज्ञानं विद्यामाहुः पंडिताः। प्रत्यगात्म निरवृत्तत्वं
मित्यत आह। तत्रैवं सति एवैतदवस्तुत्वावधारणे सति यत्र बद्धास्ति स्वरूपेन दोषेण गुणेन वा ऽणुमात्रेणापि स न संवध्य
ते अंतःकरणं हि दोषेणाज्ञानायादिना विदात्मविदात्मनो गुणेन च तत्त्वानां द्वादिना अंतःकरणं हि संवध्यते एतदुक्तं भवति।
तत्रावधारणाभासस्य हि स्वभाव एव तादृशा एव नादिमपि निरूढ निविडवासनापि मिथ्या प्रत्ययमप्यनर्थतत्त्वं एव तादृशं
स्वभावो विद्या। यथा कुर्वताः। निरूप्यं च तत्त्वार्थस्वभावस्य विपर्ययः। न बाधो यत्र वत्तरेपि बुद्धेस्तत्त्वपातन इति विज्ञेयं तस्मात्
विदात्म स्वभावस्य तत्त्वज्ञानस्योत्पत्तांतरागस्य कुतोऽनिर्वाच्यता विद्यायावदति यदुक्तं स्यात् न तेमिधुनी कल्पविवेकाग्रहादयः

॥ श्री ८॥

॥ १११ ॥

स्याहमिदं ममेदमिति लोक व्यवहार इति तत्र व्यवहारकं रूपं व्यवहारकं हेतुः इति शास्त्रं चिन्तितं लोक व्यवहारमादृशयति तमेत
मविचारयामिति निगदध्यायव्यात आह्वयति कथं पुनरविचारविषयाणि प्रमाणानि तत्र परिच्छेदो हि प्रमादिव्यात
साधनानि प्रमाणानि कथमविचारविषयाणि नाविचार्यन्तमात्रं एति प्रमाणानि तत्कार्यस्य विद्यायां अविद्याविरोधि
त्यादिति भावः स तु वास्तव्यादीनि संवत्सराणि यथा तथा शास्त्राणि तु दुर्बलानि तु शास्त्रेण विद्याप्रतिपक्षतया ना
विचारविषयाणि भवितुमर्हन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥ अत्र शास्त्राणि चेति समाधत्ते उच्यते हेतु इति पादिष्वहमस्माभिमानहीनस्य तादृशस्य तत्र
सीध्यासीनस्य प्रमादत्वात् दुर्बलत्वात् अस्यां प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः ॥ ५ ॥ अथ यत्र प्रमादत्वं हि प्रमाप्रतिकर्तव्यं तत्र स्वातंत्र्यं चा
तत्र च प्रमादुरितरकारकाप्रयोजनत्वे सति सकर्तृकारकप्रयोजकत्वं न दत्तं न प्रमाकरणं प्रमाणप्रयोजनीयं न च स्वव्या
पारमंतरेण करणप्रयोजकमर्हति न च कर्तृत्वं नित्यं चिरात्मा परिणामी स्वतो व्यापारवान् न स्याद्व्यापारवद्बुद्धि तादात्म्या
ध्यासाद्व्यापारवत्तया प्रमाणमावेष्टातुमर्हतीति भवत्यविचारवत्तु कथं विषयत्वं अविद्यावत्तु कथं प्रमाणानामिति
अथि प्रमाप्रवृत्तिवित् प्रमाणानि किं नः छिन्नं इत्यत आह न ही इति पादौ नुपादाय प्रत्यक्षादिव्यवहारसंभवति व्यवहारेण न
नेति व्यवहारसंभवत्वादीनां प्रमाणानामित्यर्थः ॥ ६ ॥ इति पादौ तौ इति विद्यादीति इति ॥ ७ ॥ इति नो गच्छतीति वता एव प्रत्य
क्षादीत्फ एव प्रत्येक व्यवहारक्रियया व्यवहाराय क्रियानुसमानकर्तृकता अनुपादाय प्रमाद्व्यवहार इति योजनं किमिति पुनः
प्रमातोपादत्ते प्रमाणानि अथ स्वयमेव कस्मान्न प्रवृत्ते इत्यत आह न चाधिष्ठानमंतरेण इति पादौ प्रमाणानां व्यवहार
संभवति न ज्ञातुं केचित्करणान्यनधिष्ठितानि कत्र स्वकार्येणाधिष्ठेते मा भूतुं विद्विरेहितेभ्यो वेसादिभ्यः परेत्यतिरिति

राम

अथ देह एवाविद्यानाकस्यान्भवति कृतमत्रात्मा ध्यासेनेत्यत आहानवान ध्यासात्मभावेन देहेन कश्चिद्विद्याप्रियते। सुपुत्रेपि विद्या
पारप्रसंगादिनिभावः। स्यादेतन्ना यथान ध्यासात्मभाववत्माहिकं कुं विदो व्यापारयन्परस्परकन एव मन ध्यासात्मभावेदेहे हि
यद्विद्या पारयन् भविष्यति तदभिज्ञ -- नेत्यत आहानचेतस्मिन्मयी स्मिन्निनरेतरात्मा ध्यासेरनेतेतरधमा ध्यासेवासुति
असंगस्य सहसा सर्वदा सर्वधर्मधर्मि विपुक्तस्य प्रमादर्थ उच्यते। व्यापारवतो हि कुं विदादपोवेमादी न विद्यापव्यापारयति
अन ध्यासात्मभावस्य बुद्धे हि विद्यादि ध्यासात्मनो न व्यापारयन्मांस संगत्यादित्यर्थः। आनस्या ध्यासात्प्रयाणि प्रमाणानि साहान
प्रमादत्तु मन्तरेण प्रमाण प्रवृत्तिरस्ति। प्रमायां स्वतु फलस्वतंत्र प्रमाता भवति। अंतःकरण परिणाम भेदश्च प्रमेय प्रवृत्तः कर्तृस्त्व
विद्युत्भावः प्रमा कथंच ज उच्यते। अंतःकरणस्य परिणामश्चिदपो भवेत्। यदि विदात्मानन तत्रा ध्यासेन कथंच विदात्म कर्तृको भ
वेत्। य एतच्छंतः षण व्यापारव विदात्मनि ना ध्यासेन तस्मादिनरेतरा ध्यासा विदात्म कर्तृस्त्व प्रमा फलं सिद्धति न सिद्धो व प्रमा
दत्ततामेव प्रमा मुररी कृत्य प्रमाणस्य प्रवृत्तिः। प्रमादत्तु न च प्रमेय क ह्यते। प्रमायां फलस्या भावे प्रमाणन प्रवृत्ते तत
यच्च प्रमाणमप्रमाणस्यादित्यर्थः उपसहरति। तस्माद्विद्याव हि य पाण्येव प्रत्यक्षादी नि प्रमाणानि। स्यादेतन्ना भवतु एव
जनानामेवं जागमो एपत्ति प्रतिपन्न प्रत्यगात्मतत्त्वानां व्यक्त्यन्तानामपि पुंसो प्रमाण प्रमेयव्यवहारो ह्येत इति कथम
विद्याव हि य पाण्येव प्रमाण तपत आह। पश्चादि भिन्ना विद्योपादिति। विदंतुना मागमो एपत्ति भ्यां देहे हि विद्यादिभ्यो भिन्नी प्रत्य
गात्मानं प्रमाण प्रमेयव्यवहारो जाण भूत्वा अधर्मनातिवृत्ते। पादशो हि पशुवाकंतादीनामपि प्रतिपन्न गुणभावानी व्यक्ता
रस्तादृशो व्यक्त्यन्तानामपि पुंसो ह्येत तेन तत्सामान्यान्तं यामपि व्यवहार समये। विद्यावत्त्वमनुमेयं। वशाद्दसमुच्चय उक्त
शं कानिवर्तन सहिता पूर्वोक्तो एपत्तिरविद्याव हि य पत्वं प्रमाणानां साधयतात्यर्थः। एतदेव विभजते। यथा हि पश्चादप्यति। अ

॥ श्री ४॥

॥ १२ ॥

चरत्रादिभिः श्रोत्रादीनां सर्वेष्वेव सतीति प्रत्यक्षं प्रमाणं दत्तिनां। वा द्वाद्विज्ञानरहिततत्त्वमुक्तं। प्रतिकूलरतियानुमानकम्। तथा हि
 श्रोत्रादिस्वरूपमुपलभ्यतज्ज्ञातीयप्रतिवेकतामनुस्मृत्यतज्ज्ञातीयतया एकभूमानस्य प्रतिकूलतामनुमितिर्नानुदाहरति। य
 पादुविशेषमतिशेहितायां स्यादेतन्। भवंतु प्रत्यक्षादीन्यविद्यावद्विषयाणि। शारत्रं तु ज्योतिषो मेनस्वर्गकामोपजेतेत्यादि
 नदेहात्मा ध्यासेन प्रवृत्तिरिति महति। अत्र खल्वामुषिकफलोपभोगयोग्योधिकारी प्रनायन। तथा नृपारमर्षस्त्वं। शारत्रफले
 योक्तृरित्युक्तं ह्युक्त्यादिति। न च देहादिभस्मीभूतं पारलोकिका एकव्ययं तद्विदेहाद्यतिरिक्तं केविदात्मानं अधिकारिणमाहु
 एति। शारत्रं तदवगमश्च विद्येतिकथमविद्यावद्विषयं शारत्रमित्यात्रां कथाहा शारत्रीयेति। तुत्रादृष्टं नृणां दिव्यावहारादि
 नति शारत्रीयं अधिकारं। शारत्रं हि स्वर्गकामस्य पुंसोपरलोकसंबन्धं विना न निर्वहतीति तावन्मात्रमाहुः। एतन्न तत्त्वासासा
 रित्वमपि तस्याधिकारेणुपयोगात्। अत्र तज्ज्ञोपनिषदस्य उक्तं प्रत्यक्षं भोक्तुरधिकारविरोधान्। अत्राक्राहिकर्मणः कर्म
 जनितफलभोगभागीकर्मण्यधिकारी स्वामी भवति। तत्र कथमकृता प्रयोक्तृकथं वा भोक्ता कर्मजनितफलभागी। एवं
 वेदांता अप्यविद्यावत्पुरुषविषया एव। न हि प्रमात्रादिविभागादतेन दृष्ट्या विगमः। वेत्तुविद्यावत्तमनुशासतो निष्पृष्ट निरिद
 वा विषमनुविष्टस्वरूपेण वरुणाप्यति। एतावानेव विरोधः। तस्माद्विद्यावत्पुरुषविषयाण्येव शारत्राणीति सिद्धं। स्या
 दतत्त्वा एव विरोधानुपपत्त्या भ्यामोपनिषदः पुरुषोधिकारेणोपपत्तेः। तथा फलनिष्पत्त्याः स्वस्वमानं वा क्रोत्वेवाधिकारं
 निरोधुं तथा च परस्परहतायत्वेन कर्तृत्ववदेदं प्रमाणमप्युक्तं। तद्विद्यतं जाहो प्राकृतं याभूतामेति। सत्यमोपनिष
 दपुरुषाविगमेऽधिकारविरोधस्तस्मात्पुरस्तात्कर्मविषयः स्वोचितव्यवहारं अभिनिवर्त्तयन्तो नाप्युपजातेन तेन शक्यावि

सम

॥ श्री १॥

रोहो न च परस्परान्तरादि विधा विधावत्पुरुषमेवेन व्यवस्थोपपत्तेः। एषानसिंस्यात्सर्वोभूतानां तिसाध्यासनिशेधेपित्रेनेनाभिव्यक्त्य
 जेत्येति शारत्रप्रवर्तमानं न सिंस्यादित्यनेन न विरुध्यते तस्य हेतोः पुरुषमेवादिति अवहितको धारात एव पुरुषानि शेषे धिक्किये
 तेको धारातिवर्ती कृतास्तत्रेनादिप्राप्त्यति। अविधावत्पुरुषविषयत्वात् न विवर्तनरतिपुक्तौ तदेव स्योरपत्तिरन्याहीति।
 वर्णाध्यासो राजारान्तरादिसंवेन यजेतेत्यादि। आश्रमाध्यासगृहस्त्रुहसहस्रभाषा विदेदित्यादि। वयोध्यासः कृत्तकेशोच्चीना
 दधीतेत्यादि। अवस्थाध्यासः प्रतिस्नाधेयव्याधीनां जलादिष्वेव न। प्राणत्यागादि। आदित्यहोपातकोपपातकसंक
 शीकरणापात्रीकरणमकिनीकरणाध्यासोपसंग्रहाणौ तदेवमात्मानात्मनोऽपरस्य राधासमाह्वयसमाधानाभ्यां उपपाध
 यमाणाश्च मेव प्रवर्तनेन च दृढीकृत्य तस्यानर्थहेतुतामुदाहरणप्रपञ्चेन प्रतिपादयिष्यन्तस्वरूपमुक्तं स्मारयति। अध्यासोना
 मातस्मिन्नुद्दिष्टिरित्यवोचाम। स्मृतिरूपपरत्र पूर्वदृष्टावभासस्यस्य संकेपाभिधानमेतन्नातत्राहमिति धर्मितादत्त्याध्या
 समात्रममेत्यनुयादित्यधर्माध्यासं नानर्थहेतु इति धर्माध्यासमेव समकारं साक्षाद्विशेषानर्थसंसारकारणमुदाहरणप्रपञ्चेन
 हातव्यापुवभाषादि स्थितिहेतुतादात्म्यमात्मन्यध्यासदेहधर्मैर्भुक्ककचादिस्वाम्यं कृत्वा हि वारोप्याहमेव विकलः स
 कक इति स्वस्य रवल्मुसाकव्येन स्वाम्यसाकव्यात्त्वामीश्वरः संकलः संप्रणो भवति। तथा च स्वस्य वैकव्येन स्वाम्यवैकव्या
 त्वामीश्वरो विकलो भवति। वास्यधर्मापि वैकव्यादेषः स्वाम्यप्रणाणिकपा संवारिताः शरीरेतानात्मन्यध्यास्यतीत्यर्थः।
 यदावपरोपाध्यासे देहधर्मैस्वाम्येऽप्यंगानि स्तदा केवकथाऽनोपाधिके भुदेहधर्मैर्भुक्कृत्वा हि स्थित्यापवानाहातया देह
 धर्मानिति। देहादप्यंतरंगायां शीघ्रिणाणां अध्यासात्मभावानां धर्मान्कथादीन्ततोप्यंतरगस्यांतकरणस्याध्यासात्म

॥ २॥

* विपर्ययेणांतकरणाच्चेतनंतस्य विपर्ययश्चेतन्यंतेनेतं भूतकस्य गच्छनीया अंतकरणादि ४

भावस्य धर्मात्कामसंकल्पादीनामन्यथास्यतीनियोजनात्तदनेन प्रयत्नेन धर्माध्यासमुक्तात्तस्य पूर्वधर्माध्यासमाहा एवमहं प्रत्ययि
अहं प्रत्ययो ह त्रिंशद्विंशतिर्यस्यिनीतकरणादो सोपमहं प्रत्ययान्तस्वप्रचारसाहिण्यंतकरणाप्रचारसाहिणिचेतन्योदासीनता
भ्यां प्रत्ययमात्रमन्यथास्य तदनेन कर्तृत्वभोक्तृत्वव्याप्यादिते चेतन्यमुपपादयति तत्प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणीतद्विपर्ययेणांत
करणादिधर्मास्यति तदनेनांतकरणाच्चेतनं प्रत्यगात्मा इदमनिर्द्वयं वेतनं कर्तृत्वभोक्तृत्वाकार्यकरणाविधाद्वयाधारे
हंकारस्य हंससारी सर्वनिर्धसंभारभाजनं जीवात्मा इति चेत्तदा ध्यासोपादानः तदुपादानस्याध्यासस्य नादिव्याप्यं जातु कुरुवन्ते
रेतरस्य एतन्मिक्तकं भवति प्रमाणाप्रमेयत्वं वहा रं दुही कृत्य तमपि शिष्याहिताय स्वकृपाभिधानपूर्वकं सर्वव्यापकप्रत्ययकृत्या
ध्यासं दुही करोति एवमयमनादिरनंतस्तत्त्वज्ञानमंतरेणाद्याकसमुच्छेदं अनाद्यं न तत्वे हेतुरुक्तेने सगिकेति मिथ्या
न्ययत्पु ४ मिथ्याप्रत्ययानीरूपमनिर्वचनीयत्वेन ध्याससतथोक्तं ३ अनिर्वचनीयस्यार्थं प्रकृतमुपसंहरति अस्यानर्थेति
प्रहाणापविरोधिप्रत्ययविनाशोऽस्य प्रहाणमित्यत आह उक्तमात्रेकत्वं विधाप्रतिपत्तय इति प्रतिपत्तिः आसिस्तस्य ननु
जपमात्राया एकमसुप्रवृत्तये आत्मैकत्वं विगच्छति निर्विच्छत्वं च तत्त्वं आनेद्रूपस्य सतस्तत्त्वमिति निर्विचिकित्साभावे
तो वेदाताऽसंस्कृतात्तमध्यासमुपपत्ति एव दुर्लभं भवति अस्मत्प्रत्ययस्यात्मविपर्ययसमीचीनत्वे सति ब्रह्मणो ज्ञानत्वात्
नि ४ प्रयोजनत्वाच्च न ज्ञिज्ञासास्या तदभावेन ब्रह्मज्ञानापवेदताः पश्येत्तदा अपित्वविवक्षितार्थो जपमात्रेव पुन्ये रनो न हि
तदोपनिषदात्मप्रत्ययऽप्रमाणानामश्रुतेन वासा विप्रमाणं अभ्यस्तो विवास्तव कर्तृत्वभोक्तृत्वाध्यासोपनेतुमर्हति आरो
पित्वेति तत्त्वज्ञानेनापो घतेन नुवास्तवमतत्त्वज्ञानेन न हि रज्ज्वा रज्जुत्वं सहस्रमपि सर्पधारावाहिकप्रत्यया अपवदितुमुसर्हते

यतिस्तत्राजयसाहादित्याप्यत्राहुस्तज्ज्ञानं कंठोक्तं प्रयोजनं न च कर्मज्ञानात्पराचीनमनुष्ठानमिव ब्रह्मज्ञानात्पराचीनं किं विदमि
येनैतदेवांतरप्रयोजनं न वेत्ति किंतु ब्रह्ममीमांसासम्बन्धनं केतकत्रयतानुद्भातविषये वेदांतैराहिते निर्विचित्रित्वं ब्रह्मज्ञानं
मेव समस्तदुःखोपशमकूपमानदेकरसंपरमप्रयोजनं तमर्थमधिकृत्य हि ज्ञेयत्वावतः प्रवर्तते नितरां तस्य शास्त्रमप्यनाद्यविद्या
वशादप्राप्तमिवेति शेषितं भवति। एथास्तु श्रीवागतमपि ये वेदके कुतश्चिन्मन्मवशात्तात्सीति मन्यमानः परेण प्रतिपादि
तमप्राप्तमिव प्राप्नोति। जिज्ञासा तु संशयस्य कारणमिति स्वकारणसंशयस्यैव निः। संशयश्चामीमांसारभं प्रयोज्यति तयो
वशात्तत्रे ज्ञेयत्वावतः प्रवर्तते हेतुसंशयप्रयोजनसंशयना फलमस्य स्वस्थशारत्रादित्यमित्याह। भगवान्भाष्यकारः वेदान्तमीमांसा
शारत्रस्य व्याख्यासितव्यासास्माभिर्विदसादि संसृजं। प्रजितविचारवचनोमीमांसाशास्त्रपरमप्रकरणं हेतुभूतसंशय
तमार्थनिर्णयफलतावस्य विचारस्य प्रजितता तस्यामीमांसाशास्त्रसंशयनेन त्रिष्वभ्यः शिष्योते यथावत्प्रतिपाद्यते न शि
स्वचक्रवर्णमवनाहुवति। एथाहुः। क्वचुनिसंवितायीनिस्त्वत्पादुरपदानि च। सन्तुः सारभूतानि सत्राण्याहुर्मनीषिणः
नितदेवसत्रतात्पर्यव्याख्यापनस्य प्रथमपदमयतिव्याचस्यतत्राथशास्त्रज्ञानं न। एतद्विपर्ययतिरिति वेदोपयान्वक्तोक्तयत्राथ
योपमयशास्त्रज्ञानं तर्थाथं शिष्योते प्रयोजनं। नन्वाधिकारायोपि यत्राद्योद्वेष्टने एतैर्न्योतिरिति वेदोपयान्वक्तोक्तयत्राथ
कुशासनं। अथयोगानुशासनमिति तर्कमत्राधिकारायेनिगद्यतइत्यनुभाहानाधिकारायः कुतः ब्रह्मजिज्ञासाया अनन
धिकार्यत्वात्। जिज्ञासानावद्विहसत्रे ब्रह्मण्युतज्ञानाद्युद्भातः प्रवर्तते न। एतद्विपर्ययतिरिति वेदोपयान्वक्तोक्तयत्राथ
मपि हंशाया विवदने एवमिहापि ब्रह्मज्ञानं इति युक्तं। ब्रह्ममीमांसाशास्त्रस्य सत्राण्याहुर्मनीषिणः प्रयोजनसंशयना पत्नं न

राम

जासायाएवविवक्षितवान्दविः ॥ १॥ तुतदस्वनेन ॥ रुदंतपरीक्षायांमेवब्रह्ममीमांसायांनयेत्सार्वतःप्रवर्तैरनूनाहिन
 दानीयुत्सवान्कानवाअभिधेयप्रयोजनमविबुधमहतिः ॥ अनध्वनाहप्रत्ययविरोधनवेदानानामेवविधेयशामाण्यानुपय
 त्रैःकर्मप्रवृत्तपयोगिनयोपचरितार्थानांवाजदमात्रोपयोगिनांवाहुकडित्यवमादीनामिवाविवक्षितार्थानामपिस्वाध्याय
 ध्यानविधधीनग्रहणत्वंसंभवात्नस्योत्संदेहप्रयोजनसूचनीजिज्ञासेहपदतोवाक्यनखप्रधानविरहितव्यापनचतस्या
 अधिकार्यत्वं ॥ अत्ररूपमानत्वादायेननसमभिधेयाऽतोयत्राष्टोधिकारार्थः ॥ स्यात्तजिज्ञासाविशेषणंनुब्रह्मसत्तमधिकार
 यंस्याभवेनानवनदयत्राष्टेनसेवधत्तेप्रधान्याभावात्नवनजिज्ञासामीमांसायेनयोगानुशासनवदधिक्रियेतानांतत्वंनि
 शात्यमाहुमानस्यस्याहमानपूजायामित्यस्याहाधानोर्मानुषदानित्यादिनाऽनिच्छायेसनिष्कृत्यादिनस्यमीमांसाय
 हस्यप्रतिनृविचारवृत्तनत्वात्तजानेच्छावाचकत्वाच्च जिज्ञासाएवप्रवर्तिकाहिजिज्ञासायांजिज्ञासास्यात्तनचप्रवर्त
 प्रवर्तकपारंकाएकवतज्ञावापुपयत्रैःनचस्वार्थेपरस्योपयत्नोसत्यामन्यार्थपरत्वकव्यनापुक्रानिप्रसंगान्नातस्मात्क
 हर्कजिज्ञासायाअनधिकार्यत्वादितिअथसंगच्छार्थेयत्राष्टकस्मान्नभवति ॥ तथाचमगकहेतुत्वात्तद्वमजिज्ञासितिम
 नार्थः ॥ संपद्यतेत्यतजोहामंगलस्यनुवाक्यार्थेसमन्वयाभावादिनिपदार्थेएवहिवाक्यार्थेसन्वीयतोसंख्याकह्यासान
 वेहसंगलमयत्राष्टवाच्यवाक्येवाकिंतुमदगधुनिवदयत्राष्टप्रवणमात्रकापीनचकार्यसायापोवविधाधत्तेसमन्वयतत्रा
 वेव्यवहारदृष्ट्यर्थः ॥ तकिमिदानीमंगलाद्योयत्राष्टेपुनपुनप्रयोजक्यः ॥ तथाचजोकारश्चायत्राष्टस्यवतोब्रह्मणमु
 राकैर्हंभित्वादिनिर्णयोनोतस्मान्मांगलिकबुभाविस्मृतिव्याकोपस्यनजाहाअथतिरप्रपुनएवहिअथत्राष्टक

॥ श्री ४ ॥

॥ १५ ॥

[illegible]

रास

॥ श्री ४ ॥

इत्यध्यायनेन नियतवान् । तस्माद्देहाध्यायनानंतरं मेव ब्रह्मजिज्ञासाया अप्ययत्रार्थस्तथाह । स्वाध्यायानंतरं ये तु समानं धर्म
 ब्रह्मजिज्ञासापरा ॥ अत्र च स्वाध्याये न विषयेण तद्विषयमध्ययनकृत्यतिगतथाचायातो धर्मजिज्ञासेत्यनेनेवान्वयमिति
 नेहं सत्रमारब्धव्यं । धर्मत्रास्यवेदाद्यो एककृत्याया धर्मवद्व्यगोपि वेदार्थत्वाविना येन वेदाध्यायनानंतरं तद्वेदासाया
 दित्यर्थः ॥ बोद्धव्यं तानि निरुक्तकर्मावस्थाध्यानतरे विशेषो धर्मजिज्ञासातो ब्रह्मजिज्ञासापरा ॥ अस्यार्थः ॥ विविदिताति
 एतेनेति तृतीयाश्रया एतादीनामात्मनश्चक्षुस्ताने विनियोगात् । तानस्यैव कर्मतया रक्षाप्रतिश्रुत्यात्प्रधानसंबन्ध
 धात्रा प्रधानाना पदार्थातिराणा । तत्राचि च न वाक्यार्थज्ञानोत्पत्तावंगभावा यत्रादीना । वाक्यार्थज्ञानस्य वाक्यादेवोत्प
 तेः । न च वाक्यसहकारितया कर्मण्यप्येतेन विदुक्तं । अकृतकर्मणा मयि विहित एवार्थसंगतीनां समधिगतत्वादन्याप
 तत्त्वानां गुणप्रधानभूतशर्वापरपदार्थाकांक्षासंनिधिविद्योपपत्तादुसंधानवतामप्रत्युहवाक्यार्थप्रत्ययोत्पत्तेः ॥ अनुत्प
 त्तोव विविदिनिशेधवाक्यार्थप्रत्ययाभावो न तदर्थानुष्ठानपरिवर्जनाभावप्रसंगधनदोषस्तदनुष्ठानपरिवर्जनेपर
 स्मरान्प्रयंतस्मिन्सक्तिदयानुष्ठानपरिवर्जतो न तद्व्युत्पत्तिदोषरति । न च वेदान्तवाक्यानामेव स्वायत्तार्थप्रत्ययने कर्मापेक्षा ॥ १२६ ॥
 न वाक्यांतराणां किति सांश्रुतं । विशेषहेतोरभावात् । न त्वमसीति वाक्यावत्पदार्थस्य कर्मभोर्दृष्टेः स्य जीवात्मनो नि
 त्यशुद्धबुद्धोदासीनस्वभावेन तत्पदार्थेन परमात्मने कर्मत्राक्यं प्रागित्येव प्रतिपत्तुं । आपाततोऽशुद्धसत्त्वे योपि नावि
 रहति श्रुत्यात् । एतेन पदार्थानंतरं कृतान्तर्मलास्तद्विशुद्धसत्त्वात्प्रधानायोग्यतावंगमभिरुसरतदात्म्यमवगमश्च
 तीति चेत्तत्किमिदानीं प्रमाणकारणकयोग्यतावधारणमप्रमाणात्कर्मणो वक्तुमध्यवसितोसि । इत्युदाहरति

[illegible]

राम विनातस्य विज्ञानं न समासाधकं कर्मविबोधनं नयं विरोध इति कर्मविबोधेन हि कर्मविबोधनसाहित्यं भवति ब्रह्मोपासनापारतिर्यथैतदेतन्नि
राकरोति न कुतश्च कर्मविबोधात्सागदिअधीतवेदांतस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः ॥ इदमत्राह नो ब्रह्मोपासनाया भावनापरा विधाना
या कर्मोपपत्तेरुक्तं तत्र ब्रह्म ॥ कपुनरस्य ॥ कर्मोपेक्षा किं काये पथानेयादीनां परमाध्वं चिरभाविफलानुक्तं कर्तव्यं
समिदाद्यपेक्षा स्वरूपेवापयति धामेव हिरवन्न पुरोडाद्यादिद्व्याग्निदेवताद्यपेक्षा न तावत्कार्येति स्पष्टं विद्वत्साहित्यात् तथैति
ब्रह्मोपासनाया ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्काराकार्यमभ्युपेयं ॥ सचउत्पाद्योवास्याद्यथासंयवनस्य यिउ ॥ विकायोवाप्यथावत्
तस्य जीहय ॥ संस्कारोवाप्यथापेक्षास्योत्तरवकादय ॥ प्रायोवाप्यथादोहनस्य यय ॥ नतावदुत्पाद्य ॥ नखलुपटादिमाहा
कारखजउखभावेभ्यः एतादिभ्यो भिन्नं इति द्विपाद्याधेयो ब्रह्मसाक्षात्कारो भावनाधेयः ॥ सभवति ॥ ब्रह्मणो पराधीन प्रकाश
तेयातत्साक्षात्कारस्य तत्त्वाभावेन नित्यतपोत्पाद्यत्वा नुपपत्तेः ॥ ततो भिन्नस्य च भावनाधेयस्य च साक्षात्कारो नित्यप्रति
भास्य एव तत्रापाकान्ततया प्रामाण्यायोगात् तद्विषयतस्तमयी कस्य बहुलं व्यभिचारोपलब्धेः ॥ नखलुमानावबुद्ध
बद्धिभावपत्तेः ॥ तानुत्तरस्यान्नि विरभरमथरतरका एकउत्तरस्य स्फुरज्ज्याज्जदानकसाक्षात्कारप्रमाणांतरणसवाधेयते
दिसंवादस्य बहुलमुपलब्धेः ॥ तस्मात्प्रामाणिक साक्षात्कारवद्वृणकार्याभावान्नोपासनापानुत्पाद्ये कर्मोपेक्षा न च कुरुते
नित्यस्य सर्वव्यापिनो ब्रह्मणुपासनानो विकारसंस्कारे प्राप्तये सभवति ॥ स्यादेतन्माभू ब्रह्मसाक्षात्कारनुत्पाद्यादिकस्य
उपासनाया संस्कारेण ॥ अतिवचिनीयानाद्यविद्याद्यपि धाना एन एनेन भविष्यति ॥ प्रतिसारापिहितानत्रकी व प्रतिसारा
एन एन दारांगव्याप्ततेना तत्रच कर्मोपासुपयोग ॥ एतावास्तु विरोधः ॥ प्रतिसारा एन एनेन पार्थदानीं तद्विषयः ॥ साक्षात्कारो भ
वति ॥ इह विद्यापिधाना एन एमात्रमेव नापरमुत्पाद्यमस्ति ॥ ब्रह्मसाक्षात्कारस्य ब्रह्मस्वभावस्य नित्यत्वेनानुत्पाद्यत्वात् तज्ज

॥ श्री १८ ॥

॥ १९ ॥

चोचनोकापुनरिपुत्रोपासना किंशाष्टज्ञानमात्रसंततिः। आतोस्विन्निर्विकिसशाष्टज्ञानसंततिः। एदिशाष्टज्ञानसंत
तिः। किमियमभ्यस्यमानाया विद्यासमुच्छेत्तुमर्हति। तदेहि विनिश्चयः। नदभ्यासावा सवासनं विपर्ययसमुच्छेत्तुमर्हति। नसंज्ञ
याभ्यासः। सामान्यमात्रदर्शनाभ्यासावा नहि स्थाणुरयं दुरुषेवेति वाङ्मारेहपरिणहव्यमिति वाङ्मारेहोपिज्ञान
मभ्यस्यमानं दुरुषेवेति निश्चयायपयासिं सतेविरोधदर्शनात्। ननु कश्चनमप्येनज्ञानेन जीवात्मनः परमात्मभावेण
हीयादुक्तिमयेन व्यवस्थाप्येति तस्मान्निर्विकिसशाष्टज्ञानसंततिरूपोपासनाकर्मसहकारिण्यविद्यादयो छंद
हेतुः। नचासावनुयादिनब्रह्मात्मा नुभवानुच्छेदायपर्याप्तः। साक्षात्काररूपो हि विपर्ययः। साक्षात्काररूपेण तत्तुलनेन
छिद्यते ननु यरो सावभासेनादिभ्यो तावन्नचकचळ हसमकमरी विसळिळादिविभ्रमेष्टपरो सावभा सिष्टपरो सावभा सिष्टिद
दिगादिनत्वज्ञाने निर्विचिदज्ञानान्नो रवन्नामवचनेन किं गादिविनिश्चितदिगादिनत्वज्ञानो दिभ्यो हादयो निवर्तते। तस्मात्तुपय
र्थस्य तत्तदायसाक्षात्कारेणितव्यः। एतावता हितं एदार्थस्य दुःखविरो किं वादिसाक्षात्कारनिर्वर्तितान्यथा नवेष्टसाक्षात्का
रोमीमांसासहितस्यादिशाष्टस्याप्रमाणस्य फलमपि तु श्रुत्युक्तस्य तस्यैव तत्फलत्वं निश्चयमादन्वयात्। जटवतीतादपि वराकुरोत्यत्रि
शसंगान्न तस्मान्निर्विकिसवाक्यार्थभादनापरिपाकसहितमूलकरणत्वेपदार्थस्यापरोक्षस्य तत्तुपाध्याकारनिरोधेनेतर
दार्थतामनुभावेनानि। नचायमनुभवो ब्रह्मस्वभावो येन ननु न्येतादितु संतकरणस्यैव तन्निर्भेदो ब्रह्मविपर्ययः। नचेतावता ब्रह्म
णो दिपराधीनप्रकाशतानादिशाष्टज्ञानप्रकारपर्वब्रह्मस्वयंप्रकाशानभवति। सर्वोपाधिविहीनं हि स्वयं ज्योतिरिति गीयते। नतप
हितमपि। यथाहस्यभागवारभाष्यकारो नायमेकानेनाविषय इति। नचातकरणत्वावयवस्य साक्षात्कारे सर्वोपाधिविनिर्भेकि ४ त
स्यैव तदुपाधेदिनवर्षद्वयस्यैव पार्थिवविरोधिनो विद्यमानत्वायोगात्। अन्यथानुवेतन्यथापत्तिदिनांतकरणवत्तद्वय

राम

॥ श्री ४ ॥

येननापाः प्रकाराणां नुपपत्तौ सा सात्कारत्वायोगात् न बाहु मिति भावितव्यं किं सा सात्कारवत्प्रतिभावेनास्याप्रामाण्यं तत्र बहिः
स्वकल्पनास्य परोक्षत्वादि हनु ब्रह्मस्वरूपस्योपाधिकं कुचितं स्य जीवस्य सागत्यापरोक्षत्वात् न हि हनु ब्रह्मत्वादि सा वस्तुतस्ततो
रिच्छते जीव एव नुत तदुपाधि रहितं शुद्ध बुद्धादि स्वभावो बुभेति गायने न च तदुपाधि विरहो पिततो निरिच्छते तस्मात्प्रमाणं
धर्वशास्त्रार्थज्ञानाभ्यासाहित संस्कारसंविदप्रोचोदियेण यद्वादि स्वदेष्टुमनूच्छनाभेदमध्यक्षमनुभवति अकुभवत्येवं
वेदांता र्थज्ञानाभ्यासाहित संस्कारो जीवस्य ब्रह्मभाव उत्तमकरणेनेति अत एव तत्त्वो ब्रह्मसात्कारेन न बितव्यं
स्तितुपासनायाः कर्मपे हेति चेत् न न स्याः कर्मानुष्ठान सहभावाभावेन तत्सहकारित्वानुपपत्तेः न खलु न त्वमसीत्यादि
वाक्यानि विविक्तिसंभूतं होहासी न स्वभावमकं रत्वा कपतम एत आद्येण वादि देहाद्यतिरिक्तमेकमेव त्मानं प्रति पश्य
मानं कर्म स्वधिकारमेव बोद्धुमर्हति अनर्हं च कर्म एव कर्ता वाधिकतो वा एकमेव तन्निश्चिते रित्ये विपर्ययानि वक्ष्ये
नो व्यवहारो नुवर्तमानो दृश्यते यथागुरुस्य माधुर्यविनिश्चये विज्ञोपहिते दिपाणां निष्कादभासानुदृष्टिः आस्वा
द्यत्कृत्यत्यागात् तस्माद विद्यासंस्कारानुवृत्त्या कर्मानुष्ठानं नेन च विद्यासहकारिणा तत्समुच्छेद उपपत्त्येन न च क
र्मा विद्यात्मकं कथमविद्यामुच्छिनत्ति कर्मणा वा तदुच्छेदकस्य कुत उच्छेद इति वाच्यं सजातीयस्य परविरोधेन भावानाव
कुलमुपलब्धेः यथापुष्पं यथांतरं जरयति स्वयंच जीयति यथाविश्वं विश्वं तदंशमयति स्वयमपि विश्वमयति यथावाकतकम
जोदजोतराविके पाथं ते अक्षि संरजोतमणि भिदूस्वयमपि मिथमानमना विच्छया यः करोति एव कर्मा विद्यात्मकमपि
अविद्यांतराणि अवगमयन्त्ययमपि गच्छतीति ॥ अत्रोच्यते ॥ सत्यं सदेव सोम्येदमयं आसीदित्येकमेव तत्त्वमसीत्
ताच्छब्दादुत्तमा मासोपकरणादसकृदभ्यासो रत्नानि विविक्तित्वे नाद्यविद्योपादानदेहाद्यतिरिक्तप्रत्यगात्मत्वावबो

वेनातेपिअविधासंस्कारादुहर्त्तौवदुवर्त्तनेसांसारिकाः।अथवास्तव्यवहारश्चतथापितानप्ययंवास्तव्यवहारश्चतथापि
 नोविधानम्प्रहनेपितोपहर्त्तुंइयद्वगुंयूक्तयत्यजन्तयेतस्यतित्तनांतथाचायंकियाकरणेतिकेनवाफळप्रमना
 तिकविविचन्कथमधिकृतोनामविदुषोप्यधिकारोऽन्यथाप्युपपन्नानामधिकारोदुवर्त्तित्तान्।किपाकतीद्विचकएविभा
 गंविद्वस्यमानइहविज्ञानमिमत्तहकर्मकांउअतएवमगबानविद्विद्विषयवशारश्चस्यवर्णयावभवभाषाकारः।तद्यथा
 राजजातायाभिमानिकर्त्तकेराजसूयेनविश्वेवपजातायाभिमानिनोधिकारः।एवहिजजातिकर्त्तकिपाकरणादिविभागा
 भिमानिकर्त्तकेकर्मणिमतदनाभिमानिनोधिकारः।नवानधिकृतेनस्मिसमेयेनाधिकृतंवेदिकेकर्मफळापकव्यते
 वेदपुष्पेभइववापणराजन्याभ्यांनेनदृष्टार्थेभुकर्मसुत्राक्तः।अवर्त्तमानः।आचोतुफळदृष्टयात्।अहृष्टार्थेभुनुशारेक
 गस्यंफळंअनधिकारिणिनपुज्यतइतिनोपासनायाहकारेकमायेत्तास्याहेतुमनुष्याभिमानवदधिकारिककर्मणिवि
 हितेयथातदभिमानरहितस्यानधिकारः।एवनिरोधविधयोपिमुष्याधिकाराइतितदीभमानरहिततेष्वपिनिधिक्रियन्
 एव्वादिवत्तथाचायंनिद्रिहमनुतिष्ठन्नपिनप्रत्येपान्।तिर्यगादिवत्तेदितिभिन्नकर्मनापानमिव।नखन्त्येसर्वथामनुष्याभि
 मानरहितः।किंचविधासंस्कारादुहर्त्त्यास्यमात्रयातदीभमानादुवर्त्तनोअनुवर्त्तमानवमिथेतिमन्मानोनामहर्त्तकत्त॥किम
 तोपचेदाएवदोभवतिविधिपुत्राहोधिकारोनामर्त्तः।तथाचमनुष्याद्यभिमानिनश्चहृधानोनदिधेद्वारवणाधिक्रियन्तथाच
 स्मृतिः।अश्रहवाकुतंदत्तमित्यादिका।निरोधश्चावत्रुनश्चसामयेत्तनेअपितुनिरोधमानक्रियोमुखोनरइत्येववर्त्तनोतथाव
 सांसारिकइवराष्ट्रवगतव्यसतयोपिनिरोधमतिक्रम्यवर्त्तमानः।प्रवदेनातिभिन्नकर्मताभूएगमः।तस्मान्नोपासनायाः
 कार्येकमायेत्ता।अतएवनापासनात्तत्तादृष्टिनिविचिकित्तशगदृजानोत्यक्ततरकाळमनधिकारः।कर्मणात्कत्त।तथाचमृतिः।

राम

[illegible]

3
1187811

119-21

राम

कदेवप्रवृत्तेनागहा हावनादेति। एतावता हि वैराग्यमुपकृत्य निःस्पृहः स्यात्। अतएव एतदहरेव विरेजेत दहरेव प्रवृत्तेति। निःस्पृहत्वं च
विशुद्धसत्त्वपुरुषाभिप्रायं। अविशुद्धसत्त्वो हि मोहमिच्छन्ना कस्यान्तःस्थानुपाये प्रवृत्ते मानो गहस्तु धर्ममपिनित्य
नेमिन्निकमनावृत्त्यतिरुणमुपचोपमानपाया अयोग्यता तत्पर्यं। स्यादेतन्नामा भूषणं जायते वा क्रमः। यास्तु नमु
यत्प्रवृत्तिप्रमाणकस्ते कस्मान्निभवतीत्यत आह। शेषत्रोषिते प्रमाणाभावात्। शेषाणां सामेदादीनां शेषिणां चानेपा
दानामेकफलवदुपकारोऽपि निवहानां एकफलवदिति। नाना एकप्रयोगवचनोपगृहीतानां मेकाधिकर्तृकाणां मेकप्र
णमास्यमावास्याकालसंबन्धानां दुर्गापददुष्टानां च। तैः सामर्थ्या क्रमशः सोऽहोरात्रे च। बापाहादप्यस्तेऽहनि प्रमा
यप्रभवन्ति। यत्र नूनं शेषत्रोषिभावेनाप्येकाधिकारविच्छेदः। एषा सोऽर्था यस्यां प्राजापत्यादीनां तत्र मेदापेक्षाभावान्न
यादिभिः क्रमविशेषेति प्रमेयमाणां। अवर्जनी एतया तस्य तत्रागतत्वात्। न च हर्मप्रमज्जितास्योऽहोरात्रे शेषत्रोषिभावेऽहः ॥२०॥
त्यादीनामन्यतमप्रमाणमस्ति। ननु शेषत्रोषिभावाभावेऽपि क्रमविपर्ययोऽहोरात्रे प्रयोगोऽहोरात्रेऽप्युक्तः। अत्र
पौर्णमासिकैरंगैः सह। एषा वा दूर्वा पौर्णमास्याभ्यामिद्व्यसोमेन यजेतेति दूर्वा पौर्णमाससोमयोरत्र शेषत्रोषिणो रिस्यत
आह। अधिकताधिकारे च प्रमाणाभावादिनिषेधना। स्वर्गकामस्य हि दूर्वा पौर्णमास्याधिकृतस्य पशुकामस्य सती
दूर्वा पौर्णमासकृत्वा प्रणयनाश्रिते गोदोहनेऽधिकारान्नानावन्तु गोदोहनं प्रथमव्याप्तिप्रमाणं साक्षात्स्मृतं भावयितु
मर्हति। न च व्यापारांतरा विच्छेद्यते एतस्तदंगक्रममति एतेन। प्रणयनाश्रितं तु श्रुतीयं ते च मत्सेना १४ प्रणयेऽहोरा
त्रेन पशुकामस्येति समभिधाय हारात्। योग्यत्वाच्चाप्यप्रणयनं श्रुतिनस्माकत्वर्यप्रणयनाश्रित्या गोदोहनस्य तत्र

॥ श्री ४ ॥

विधि

रामे निजुंजानेवयागादिधर्ममवबोधयति। नान्यथा। ब्रह्मचोदनादुपक्रमवबोधयत्येव केवकं ननु श्रवत्रयस्य वबोधयति। कुतः
अवबोधस्य प्रवृत्तिरहितस्य चोदनाजन्यत्वात्। नित्यात्माज्ञातव्य इत्येतत्पदे वेदान्तेऽस्मादेकवाक्यतया वबोधे अवबोधयति
वपुःशो ब्रह्मावबोधयति समानत्वं धर्मचोदनाभिब्रह्मचोदना नो मित्यत आह। नपुःशो वबोधे निजुंजाने। अयम
भिसंधिः। नतावद्वयसाक्षात्कारे उपक्रमेणोक्तव्यः। तस्य ब्रह्मस्याभाव्येन नित्यत्वादकार्यत्वात्। नाप्यपासनायां त
स्याप्रतिज्ञानप्रकर्षहेतुभावस्यान्यथातिरेकसिद्धतया। शस्त्रेनाविधेयत्वात्। नापि द्वाष्टे बोधे तस्याप्यधीतवेद
स्य उपक्रमस्य विदितपदतदर्थस्य समधिगतत्वात्। न्यायतत्त्वस्याश्रयमुत्पन्नः। अत्रेव दृष्टान्तमाहायणाह्येति। वा
संतिके योजयति। तद्वदिति। अपिवात्मज्ञाने परे बुद्धेऽनेन नात्मत्वविनिश्चयः। द्वाष्टे स्यात्। न हितदात्मनत्वं परास्ते
किंतु न हानविधिपराः। एतत्पराश्वेनेत एव तेषामथाः। न वबोधस्य बोधनिष्ठत्वादपेक्षितत्वादप्यपरेभ्यो विबोधयतया
विनिश्चयः। समावोपक्रमेणोपेतुं पश्यते। तस्मान्न बोधविधिपरावेदांता इति सिद्धं। अकृतमुपसंहरति। तस्मात्किमपि ॥२१॥
वक्तव्यमिति। एस्मिन्नसति ब्रह्मजिज्ञासा न भवति। सति तु भवती। भरत्येवेत्यर्थः। तदाह उच्यते। नित्या नित्यावस्तुविवेक
इत्यादि। नित्यः प्रत्यगात्मा अनित्यादेर्हं द्विविधया दृश्यते। द्विपक्षे द्विवेको निश्चयः। कृतमस्य ब्रह्मजिज्ञासायां ज्ञातत्वा
ज्ज्ञानः। अपरिवेको ज्ञानमात्रेण निश्चयः तथा सत्यमविपर्ययासादन्यः संशयः स्यात्। नित्या नित्यावस्तुविवेकाभावात्
एकय ब्रह्मजिज्ञासाहेतुः। तस्मादेव व्याख्येयं। नित्या नित्योपवसतीति नित्या नित्यवस्तुतत्त्वमर्थः। नित्या नित्योपवसतीति
णास्तत्त्वमात्राविवेको नित्या नित्यवस्तुविवेकः। एतदुक्तमिति। माभूदिदं दृष्टं तं नित्यमिदं दृष्टं तमनित्यमिति

॥ श्री ८ ॥

६
धर्मविशेषो विवेकः धर्मभावयोगनिर्णयनित्ययोस्तु हर्मयोश्च विवेकं निश्चिनोत्येव नित्यत्वं सत्यत्वं तस्य स्थिति नित्यं सत्यं तथा चास्त्वागो
चरः अनित्यत्वमसत्यत्वं तस्य स्थिति नित्यमनृतं तथा चानास्त्वागोचरः तदेतच्च भूयमाने पुत्रादस्मात्प्रत्ययगोचरं पुत्रविषयवि
षयिषु एतन्नित्यं सुरवंशवत्स्थाप्यतदा स्त्वागोचरो भविष्यति यत्नित्यमनृतं भविष्यति ता एव परीतुं तत्तत्पदं रति सो एनित्या
नित्यवस्तुविवेकः आम्भवाया देहि काका कर्मणो विशुद्धसत्यस्य भवत्यनुभवोपपत्तिभ्यां नरत्वं तु सत्यनामन किंचिदस्तीति वा
व्यातदभावे तदधिष्ठानस्यानृतस्याप्यनुपपत्तिः शुन्यवादिनामपि शून्यताया एव सत्यत्वात् अथास्य भूकपधोरयस्यानुभ
वोपपत्तिभ्यां नैव सुनिष्ठं निरूपयतः आवासस्य लोकादावाबीधेर्जायस्त्वन्मिपस्वेति विपरिवर्तमानं हृणमूहत्वे यामा
होरात्राहमासमासत्वे यनक्तसरं पुगचतुर्गमेचतः अथ महामेक एव सार्गावांतरसर्गसंसारसागरोमीभिरनिष्ठा मुद्यमानं
ता एव परीतमात्मानं च जीवको कचावको कचास्मिन् संसारमाले जनित्याशुचि दुःखात्मकं असंख्यानं मुपावर्तते न तस्येह
ज्ञानित्यानित्यवस्तुविवेके कुरुणात्संख्यानां हितामुत्रार्थभोगविरागो भवन्ति अथानि शार्थतिरस्पर्शः फलमिति पावदा
तस्मिन् विरागोऽनाभोगात्मिके ऐह्यादुहिः ततः तमदमदिसाधनसपत्न्यागादिकषापमदिराम त्रहसन स्तेषु तेषु विषयेषु
आवृत्तिरपि विषयिष्वत्त एहि विषयाश्च अहत्तीः पुण्यापुण्यफलभावयत्तु पुनपमनिघोरे विविधमन्तिः ३२ वज्राब्जटिके सर
सारे कृतभुजिजुहोतिः संख्यानाभ्यासकृष्टवेराग्यहेतु एविपाकभग्नरागादिकषापमदिरामदुमनः ३ पुनपेणावजी एतोव
ता केपेन सो एमस्य वेराग्यहेतु कोमने विजयः ३ तमदमदिसाधनसपत्न्यागादिकषापमदिरामदुमनः ३ पुनपेणावजी एतोव
योग्यतां नीयते। सेयमस्य योग्यता दमः ३ एषादातोये ३ वृषभपुवाहकः ३ करादिवहनयोग्यः ३ कृतः इति भण्यते। भादिग्रहणं

कसण

राम

कविपतिरिति ज्ञातुं परमं नृपं ध्यायितुं संगच्छते। अनन्तरं श्रुतिः। तस्माच्छान्तोदात्त उपरतस्ति नृपः। अहं विदुः भूत्वा त्वन्नेवात्मानं पश्येत्
सर्वमात्मनि पश्यतीति तदेतत्स्य रामदेमादिरूपस्य साधनस्य संपन्नं च कर्षः। रामदेमादिसाधनस्य पत्रा। ततोऽस्य ससारबंधना
मुमुक्षुभरतायाह। मुमुक्षुत्वे। तस्य च नित्यं मुमुक्षुत्वं स्वभावं ब्रह्मज्ञानं मोक्षस्य कारणं चित्कृत्यं कृत्यं तज्ज्ञासां भवति
धर्मजिज्ञासायाः। अथ च नस्मान्नेषामिवानतर्पणधर्मजिज्ञासायाः इत्येतिहाते बुद्धीति। न केवलं जिज्ञासाभावमपि तु ज्ञानं
मपीत्याह। ज्ञातुं वा उपसंहरति। तस्मादिति॥ ॥ कमप्राप्तमनः। राष्ट्रं वा स्वहो अतः राष्ट्रं हेत्यर्थः। तमेवातः राष्ट्रं स्पृहन्तुः
यमर्थमाहापस्मादेदरेवेति। अत्रैव परिचोद्यते। सत्यं पथोक्तसाधनसंपत्त्यनंतरं ब्रह्मजिज्ञासाभवति। सेवतुं पुपुन्याः।
तामुत्र फलोपभोगविरागस्यानुपपत्तेः। अनुक्तं वेदनीयं हि फलं रसं चैव। तान् फलं स्थानवानुरागहेनावस्य वेरापभवेत्
महति। इदं रवानुषंगद्वयं नानुसुरवे विवेकापमिति चेत्। हंत मोक्षसुरवातुपंगा इदं रसं पुरागोन कस्माद्भवति। नस्मान्
सुखवपादीयमाने दुःखपरिहारे प्रयत्नितव्यं। अरुणोपतया इदं रसं मागतमपि परित्यज्य सुखमात्रं भोः स्पृशेत्। तद्यथा मत्स्याः॥२२॥
यथा सशकान् सकंदकान् मत्स्यानुपादत्ते। सपावदादेयं तावदादायं विनिवर्तते। एषावाधान्यायं स एकाकनिधान्या
न्यातरति सपावदादेयं तावदुपादायं विनिवर्तते। तस्मादुभयान्नानुक्तं वेदनीयं। एमे हि केषां मुष्पिकं वा सुखं परित्यज्य
वित्तं न हि मृगाः सतीति शाब्दो नोप्येते। मिदुकाः संतीति स्थाव्यो नाविश्रियते। अथिवा। हृष्टं सुखं च दनं च नित्यादि
सगजन्मस्य पिनाळरुणेन दुःखेनाक्रान्ता इति भोक्तृणां तज्ज्ञासायाः। तस्या विनाशित्वान्नाष्ट
यतेव। अपामसोमममृता अभूमेति। तथा च। अप्याहवेचा दुर्भास्यं यज्जिनः। मुक्तं भवति। न च रुतं कस्य हेतुकं विनाशित्वं

॥ श्री ३॥

वाचुमानमत्र संभवति। नदीशिरः कपाकशोच वदागम वाधित विषयत्वात्। तस्माद्यथोक्तसाधनसंपन्नाभावान्न ब्रह्मजिज्ञा
सेति प्राप्तं। एवं प्राप्तं आह भगवान्स्वकारः। अतस्ति। तस्यार्थं वाच्यं भाष्यकारः। यस्मादेतदेवेति। अयमभिप्रेक्षितः। सत्यं सगमिहोका
दयः शब्दाः परिहृत्य वाच्यं कुरुषीव वादिभिः। दुःखं च नेक विधानेन कारणसंपातजमशब्दापरितारः। अतस्तत्साधनपरितन्यं
यिता ब्रह्मणो दुःखं च योः समस्त कर्तृक सुखादिभाभावनिष्पन्नानि हि सधु विषयसंघे कर्मन्तं विषयं दित्यस्य समधुन्तं वाक्यं
श्रुतिवरेणाभिहितं। दृष्टितानुमानोपोहकितं च न घृयेह कर्मजितो बोकेः। सीयनस्यादिवृष्टं दृष्टितानुपादकमपाम
सोमेत्यादिकवचनं नुरया समवेन जघन्यं वृत्तिताभापादयति। यथा कुपेराणिकाः। आभूतसंस्तुवस्थानं समुत्तं विनाप्यत
रिति। अत्र ब्रह्मपदेन तत्त्वमात्रं वेदुं एव दृष्टापितं सच योग्यत्वात् घृयेह कर्मजितस्यादिः सर्वनाम्ना परामृश्यतु एवमप्यति
दिश्यते। स्यादेतत्। यथा स्वर्गादिः कृतकस्य स्वरूपस्य दुःखं वा नु धगस्तथा। ब्रह्मणो पीत्यत आह। तथा ब्रह्मणो ज्ञानादपीति
तेनायमर्थः। अतः स्वर्गादीनां दृष्टितानुपादका दुःखज्ञानस्य च परमं पुके धार्थता प्रतिपादकादागमाद्यथोक्तसाधनसं
पत्तिततश्च ब्रह्मजिज्ञासेति सिद्धं॥ ब्रह्मजिज्ञासापदस्य व्याख्यानमाह। ब्रह्मण इति। ब्रह्मणो जिज्ञासेति वृत्तिं समासप्र
वृत्तिनशाचादिति कृता ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासेति वृत्तुषा समासः। एतस्मिन् वेदिन्यस्तदर्थं समासे प्रकृतिविकृति
ग्रहणं कर्तव्यमिति कात्यायनीयवचनेन प्रपदावादिधेव प्रकृतिविकारभूतेषु वृत्तुषा सन्नियमानां प्रकृतिविकारभू
तेषु सेवमादेतन्निरोधो दम्बु ब्रह्मादयः पृथगी समासाभावविशेषात्। तस्य ब्रह्मादिषु पृथगी समासप्रतिविधानात्। पृथगी
मासे पिव ब्रह्मणो वास्तव्या धान्योपपत्तेरिति। स्यादेतत्। ब्रह्मणो जिज्ञासेत्कृतं चानकार्यं वा ब्रह्मशब्दस्य सशयः क
स्य ब्रह्मणो जिज्ञासेति। अस्ति ब्रह्मशब्दो विप्रजानीते। यथा ब्रह्महृतेति। अस्ति च वेदा यथा ब्रह्मजमिति। अस्ति च

साम

रमात्मनि यथा ब्रह्म वेदं ब्रह्मेव भवतीति तन्मिर्मसंशयमपाकरोति ब्रह्म ब्रह्म इत्यमाणा लक्षणमिति। एतो ब्रह्म जिज्ञासांश्च
जिज्ञासयत इति नाना यपरमात्मलक्षणं प्रणयति ततो वागामः परमात्मजिज्ञासेवेपेन नुविश्रुत्वादि जिज्ञासस्यार्थः। पञ्चा
समासपरिग्रहेनेयं कर्म षष्ठी। किंतु शेषक लक्षणा संबंधमात्रेण शेष इति ब्रह्मणो जिज्ञासोक्तं ब्रह्म संबंधिना जिज्ञासोक्तं
कं भवति। तथा ब्रह्मस्वरूपप्रमाणमुक्तिसाधनप्रयोजनजिज्ञासाः सर्वाः। अत्र ब्रह्म जिज्ञासपादकहा भवति साक्षात्
त्पारंपर्येण च ब्रह्म संबंधात् कर्म षष्ठी। तु ब्रह्म शब्दार्थः कर्मस्वरूपस्वरूपमेवेति तत्प्रमाणादपोनावक ध्येयवृत्तया
वाशतिज्ञातार्थचित्ताप्रमाणादिषु भवेदिति प्रेम्न न्यते तान्प्रत्याह। ब्रह्मण इति कर्मणा। ति। अत्र हेतुमाह। जिज्ञास्येति।
इष्टायाः प्रतिपत्त्यनुबंधो ज्ञानं ज्ञानस्य स्वस्वपदं ब्रह्म। नारवलुप्यनंतं यं विनानिरूप्यते। न च जिज्ञासा ज्ञानं विनेति प्रमि
पत्यनुबंधत्वात्प्रथमे जिज्ञासा कर्मैवापेक्षते। ननु संबंधितायां तरेतरेणापि सति कर्मणि तन्निरूपणात् नहि च उ
मसमादित्येवोपलभ्य कस्यापि मितिसंबंधेन चेषणा भवति। भवति तु ज्ञानमिच्छते विषयान् विषयान् किं विषयमि
ति। तस्मात्प्रथममपेक्षितत्वात् कर्म तदेव ब्रह्म संबंध्यते। न संबंधिताभावेण तस्य जघन्यत्वात्। तथा च कर्मणि प्र
थमार्थः। ननु सत्यं जिज्ञास्यं तरेण न जिज्ञासा निरूप्यते। जिज्ञास्यांतरत्वाभ्यामविधायि। ब्रह्म तु शेषितपासंभ
त्यते इत्यत आह। जिज्ञास्यांतरेति। निगूढाभिप्रायश्चोदयति। ननु शेष षष्ठी परिग्रहेण ति। सामानासंबंधस्य
विशेष संबंधाविरोधेन कर्मनापाजविधातेन जिज्ञासानिरूपणादपत्तेरित्यर्थः। निगूढाभिप्राय एव इष्टयति।
ब्रह्मविषयत्वं ब्रह्मण इति वाच्यस्य कर्मस्य जिज्ञासपादकमपेक्षितस्य च प्रथमसंबंधाहस्यवान्। परिग्रहेण न
एवार्थक्यविदपेक्षितस्य संबंधिमात्रस्य संबंधो जघन्यः प्रथमः प्रथमश्च जघन्य इति सुदुर्वाक्यतया प्र

॥ श्री ॥

12311

श्रिता

त्यस्योक्तमिदं न च साध्यासाधम्यस्फुटत्वास्फुटत्वाभिप्रायं चोदकस्य अभिप्रायमुद्घाटयति न च ये विप्रश्नो वेति आख्या
तमेतदधस्तात् समाधाता स्वामिसिद्धिमुद्घाटयति न च यानपरिग्रह इति वास्तवं साधन्युत्पन्नं नोपसनिदन्ति मतिरा
हितायं श्रुत्यनुगमश्चातिरोहितः तदेवमभिमतं समासं व्यवस्थाप्य तिज्ञासापदार्थमाह साधुमिति स्यादेतत् न ज्ञान
मिच्छाविषयः सुखदुःखरवावाप्तिपरिहारो वातदुःखापोवातद्वारेण छागो वरभानचेव ब्रह्मज्ञानं न रवचेतदनुक्तमिति वा
प्रतिरुक्तं न हतिरिति वा नुप्रपतेनापि न पोरुपापः तस्मिन्सत्यपि सुखमेव स्यादिति नाना अतुवन्मानस्य च दुःखस्य
निवृत्तं तस्मान्न सत्त्वं कारवचनमात्रादिष्विकर्मताज्ञानस्येत्यत आह अवगतिपथं निति न केवळज्ञानमिदं न किं
वगति साक्षात्कारं नुर्वद्वगतिपथं तस्मात्वाचापाः ५ छापाः ४ कर्म कर्मकस्मात्फलविषयत्वादि छापाः ४ तदुपायफलपथं
तंगोचरयतीति नोपभननुभववगतिपथं तं ज्ञानं किमेतावतापी संभवति न ह्येवमणी एविषयमवगतिपथं तमपि
नमिष्यत आह ज्ञानेन हि ज्ञमाणेनावगन्तुमिष्टं ब्रह्म भवतु ब्रह्मविषयावगतिः एवमपि कथमिष्टेत्यत आह ब्रह्मावग
तिर्हि पुरुषार्थः किमभ्युदयः न किंतु निष्कलं सौविगलित निर्विकलं दुःखानुपगपरमानंदं च नात्मकं ब्रह्मावगति ब्रह्मणः
स्वभाव इति सैव निश्चयः स पुरुषार्थ इति स्यादेतत् न ब्रह्मावगतिः पुरुषार्थः पुरुषव्यापारव्याप्यो हि पुरुषार्थः न चास्या
ब्रह्मस्वभावभूता पाठ्यति विकारसंस्कारास्य एव संभवति तथा सत्यनित्यत्वेन तत्त्वाभावा नुपपत्तेः न चोपपत्त्या
पभावे व्यापारव्याप्यता लस्मान्न ब्रह्मावगतिः पुरुषार्थ इत्यत आह निश्चयः ससारबीजं विद्याधनं निबर्हिगच्छा
सत्यं ब्रह्मावगतौ ब्रह्मस्वभावेनोत्पत्त्यादयः संभवन्ति तथाप्यनिर्वचनापानाद्यविद्यावशाद्ब्रह्मस्वभावेऽपराधीनः

रत्यतः

[illegible]

राम

॥ श्री ४ ॥

अत्राहं स्याहीति न केवळं सदेवसोम्येदमित्यादीनां वाक्यानां योर्वाप्यलोचनया रत्नं भूतब्रह्मावगतिः। अपितु ब्रह्मपदम
पि निर्वचनसामर्थ्यादिममेवायं स्वहस्तयति। निर्वचनमाह। हते ह्येतो रथानुगमात्। ह द्विकर्माह। हतिरिति श्रापने
वर्तते। तच्चेदमतिश्रापनमनवच्छिन्नपदं नरावगमितं नित्यं पुरुषं पुरुषं ध्यात्वा भवतु जानातीत्यर्थः। तदेव तत्पदार्थस्य
पुरुषत्वादेः प्रसिद्धिमभिधाय त्वं पदार्थस्याप्याह। सर्वस्यात्मत्वाच्च ब्रह्मास्ति त्वप्रसिद्धिः। सर्वस्य पाशुलपादकस्य का
ळिकस्यापि ब्रह्मास्ति त्वप्रसिद्धिः। अत आत्मत्वात्। एतदेव स्फुटयति। सर्वेहीति। प्रतीतिमेवाप्रतीति निराकरणेन ह
उपति। नवेति। नन प्रत्यत्यहमस्मीति। किंतु प्रत्यत्येवेति प्रोजनं। नन्यहमस्मीति ब्रह्मस्यतिमावज्ञासीदात्मानं
मित्यत आहायदीति। अहमस्मीति प्रतीयात्। अहकारास्यदहिजीवात्मानं चेन्न प्रतीयात्। अहमिति न प्रतीयादि
त्यर्थः। ननु प्रत्येतु सर्वे जिन आत्मानं महकारास्यदब्रह्मणितु किमायातमित्यत आहा आत्मा च ब्रह्म नदस्त्वमा
सामानाधिकरण्यात्। तस्मात्तत्पदार्थस्य पुरुषं पुरुषं ध्यात्वा देवराष्ट्रतत्त्वैर्पदार्थस्य जीवात्मनः प्रत्यक्षेण प्रसिद्धेः पद
र्थज्ञानं प्रवक्तव्यं वाक्यार्थज्ञानस्य त्वं पदार्थस्य ब्रह्मभावावगमस्तत्त्वमसीति वाक्यादुपपद्यते इति भावः। आह
अत्राप्रथमकल्मषत्रयं दोषमाह। यदि तद्द्विषोक्त इति। अध्यापका ध्येह परपरा वाक्यं तत्र तत्त्वमसीति वाक्याद्य
दि ब्रह्मा वैतत्वेन प्रसिद्धमस्ति। आत्मा ब्रह्मत्वेनेति। वक्तव्यं ब्रह्मात्मत्वेनेत्यभेदविरूपागमिति च। परिहरति। ननु
तत्र तद्द्विषोक्त इति विप्रतिपत्तेः तदनेन विप्रतिपत्तिः। सावकबाधकप्रमाणाभावे सति संन्यायबीजमुक्ता। ततश्च

संज्ञापाणिनिद्वारा सोपपत्तेः। रतिभावः। विवादाधिकरणं धर्मा सर्वत्र सिद्धान्तो भूयेत। अन्यथाऽनाश्रयाभिन्नाश्रयावाविशतिप
तयो न स्यात् विद्वा हि प्रतिपत्तये विप्रतिपत्तये न चानाश्रया विप्रतिपत्तयो भवन्ति। अनाकम्बनत्वापत्तेः। न च भिन्नाश्रया विकल्पाः न
च नित्या बुद्धिर्नित्य आत्मेति प्रतिपत्तौ विप्रतिपत्तौ तस्मान्न तदार्थस्य पुरुषत्वादेवेदं तेभ्यः प्रतीतिस्त्वं पदार्थस्य जीवात्मनो बोद्ध
तः। सिद्धिः सर्वत्र सिद्धान्तः। तदा भासत्याना भासत्येव तद्विशेषेषु परमात्रविप्रतिपत्तयः तस्मात्सामान्यतः प्रसिद्धे धर्माणि
विशेषतो विप्रतिपत्तौ पुक्तस्तद्विशेषेषु संशयः। तत्रार्थपदार्थेनाविप्रतिपत्तौ द्वौ पृथग्विहोऽस्माच्चमित्यदिनाभोक्तवकं वक
नकत्वेत्यनेन। अत्र देहेऽप्यमनः क्षणिकविज्ञानेन न न्ययदेन तत्पदार्थनित्यत्वादयस्त्वपदार्थेन संबध्यन्ते। योग्यता विरहात्
स न्ययस्येपि सर्वोपायव्यारहितमपदार्थः कथं तत्त्वमोगोचिरः। कर्तृभोर्नित्यभावस्यापि परिणामितपातपदार्थनित्यत्वाच्च
संगतिरेव। अकर्तृत्वेपि भोक्तृत्वपदे परिणामितपातनित्यत्वाच्च संगतिः। अमोर्नित्येपि नानात्वेनावच्छिन्नत्वादित्यत्वादि
प्रसक्तो अहेतुहानाश्च न तत्पदार्थसंगतिस्तदवच्छेदः। त्वपदार्थे विप्रतिपत्त्या च तत्पदार्थे विप्रतिपत्तिर्द्विधा। वेदाश्रमा
प्यवादिनो हि लोकापत्तिकादयः तत्पदार्थप्रत्ययमिच्छन्ति मन्यन्ते वेदाश्रमाप्यवादिनोप्योपचारिकतत्पदार्थसद्विव
क्षितं वामन्यतरति तदेवं त्वपदार्थविप्रतिपत्तिद्वारा तत्पदार्थविप्रतिपत्तिस्त्वपित्यासादात्तत्पदार्थविप्रतिपत्तिमाहा
अस्ति न च निरिक्तः। सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति केचित्। तदिति जीवात्मनः परामृत्वा तिनकवच्छासीरादिभ्यो जीवात्
तमभ्योपि च निरिक्तः। सत्त्वसर्वस्यैव जगत ईशोऽस्मिन् सर्वसिद्ध्यर्थं स्वाभाविकमस्य स्वरूपद्वयमुक्तं। सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति

राम

॥ श्री ॥

ति॥ नस्यापि जीवात्मनोऽपि व्यतिरेकात्तत्त्वं पदार्थेन सामानाधिकरण्यमिति स्वमतमाह। आत्मासमोक्तु रित्यपरे भोक्तु
जीवात्मनोऽपि दोषाधिकस्य सत्त्वं चरुते सदा र्थे आत्मानं तद्विभक्त्यादभिनोजावात्मापरमाकाशादिव घटाकारस्य
र्थः॥ विप्रतिपत्तीकपसंहरन् विप्रतिपत्तिबीजमाहा एवौ जैमहवर्त्तनि। पुक्तेषु तेषां भासवाक्यवाक्याभाससमाश्रया
रति योजनानां ननु संहु विप्रतिपत्तयस्तन्निमित्तस्य संज्ञा पतयापि किमर्थं ब्रह्ममीमांसा रभ्यत इत्यत आह तत्रा
विवापीति। तत्त्वज्ञानानि श्रेयसाधिगमो नान्तर्ज्ञा
शान्तिरित्यर्थः। सूत्रनात्वं यं भूषु संहरति। तस्मात्
श्रवणेनोपेतकोऽधरमीमांसायां न्यायः।
तत्र पकरणं यस्याऽसातयोक्ता॥ तस्मात्परः॥
न प्रयोक्तुना ब्रह्ममीमांसा रभ्येति सिद्धं॥ तदेवं प्र
रभते॥ ॥ तन्मा घस्य एतः॥ ॥ श्रीवेदव्यासाय नमः॥ ग
श्री०॥ एतस्य सूत्रस्यापान्तनिकामाह भाष्यकारः। ब्रह्म त्रिज्ञासितव्यमित्येकं किं कर्तव्यं पुनस्तद्व्याजत्रयं य
ब्रह्मस्वरूपज्ञानस्य प्रधानस्य अतिसंपन्नदंगान्यपि प्रमाणानि श्रुतिज्ञानानि तथापि स्वरूपस्य आध्यात्म्यात्तदेवा
हित्यप्रथमं समर्थते॥ तत्र पधारदनुभूयते तत्सर्वं परिमितं भविषु ह मनु विधुं सि॥ न तेनोपकृतं न तद्विरुद्धं

जात

राम

नव

नव

नव

नव

नव

नव

नव

नव

नव

नव

नव

नव

विस्थिति

एवं कटकादेरपि प्रकृत्यन्तर्दिर्लक्षणापरिणाम उत्पत्तिः। एवमवस्था ॥ ४७ ॥
परिणामो न वपुराणत्वादि रूपात्तिः।

राम

यत कालोत्पादाः यथा कोकिलादयः केचित्स्थितिनि यतमिनित्रा यो यानवां बुद्ध्यानादिनिमित्रावना कामजदियः॥ केचित्स्थितिनि यतक्रियाः
यथा ब्राह्मणानां याजनादयो नेतरेषां एवं प्रतिनियतफला यथा केचित्स्थितिनि यतस्वितः केचित्स्थितिनि यतस्वितः एवं यथा वसुधैव कुटुम्बकम्
तदा कस्मिन् काले परनाम्नि यादृक्स्थितिः केचित्स्थितिनि यतस्वितः केचित्स्थितिनि यतस्वितः एवं यथा वसुधैव कुटुम्बकम्
तदुक्तं मे वक्तुं बाधकत्वान्निदिदुर्गमनस्तप्यति स्वनामरूपस्येति॥ एकस्यापि शरीरवनायारूपमनसादेशकं वित्तपितुं कदाचित् प्रा
गवजगदवनायाः किमाप्नुः कर्तुमिति यथाः सूत्रवाक्यपूरयति तदुत्पत्तिवाक्यशेषः स्यादेतत्॥ कस्मात्पुनः स्थितिर्जगमात्रमिति ह्यहो न
गृह्यते ननु हृदि परिणामाप्रदाया अपीत्यत आह॥ अन्येषामपि जावविकराणां हृद्यादीनां त्रिष्वेवं तजविदिति हृदि स्नावदवयवोपवयवस्त
नात्पोषयवाद् वयविनोद्धितं कुकादेरन्य एवमहान्पटो जायते इति जन्मेव हृदिः परिणामोपि त्रिविधो घर्मलक्षणो वस्थालक्षणो उत्पत्तिरेव घ
र्मिणो हि हाटकादेर्घर्मलक्षणः परिणामः कटकमुकुटादिस्तस्योत्पत्तिश्चिपक्षपस्त्ववयवाङ्गासोनाशापवतस्माज्जन्मादिषु यथा स्वर्मतजविद
हृद्यादयः पृथग्भोक्ता इत्यर्थः अथैतै हृद्यादयो न जन्मादिष्वतजविदिति तथाप्युत्पत्तिश्चिपक्षपस्त्ववयवाङ्गासोनाशापवतस्माज्जन्मादिषु यथा स्वर्मतजविद
यतो वा इमानि भूतानि तिवेदवाक्ये बुद्धिस्थिते जगन्मूलकारणं हृद्यलक्षितं तजवति अन्यथा न जायते॥ स्तिर्विदिते इत्यादीनां ॥ २७ ॥
ग्रहणतत्त्वतिपादके नेरुक्तं वाक्यं बुद्धे न वद॥ तच्च न मूल कारण प्रतिपादनपरं महासर्गादृष्टस्थिति काले पितृहाको दितीज
न्मादीनां जावविकाराणां मुपपत्तिं कानि गकाराण्येवैतत् स्थितिर्जगद्गहामित्याहर्मस्त्ववयवाङ्गासोनाशापवतस्माज्जन्मादिषु यथा स्वर्मतजविद
उत्पत्तिमात्रं सूच्यतां तन्नांतरीयकतया बुद्धिस्थितिर्जगंगेयत इत्याहर्मस्त्ववयवाङ्गासोनाशापवतस्माज्जन्मादिषु यथा स्वर्मतजविद
तत्त्वतिपादके नेरुक्तं वाक्यं बुद्धे न वद॥ तच्च न मूल कारण प्रतिपादनपरं महासर्गादृष्टस्थिति काले पितृहाको दितीज
जन्माहर्मस्त्ववयवाङ्गासोनाशापवतस्माज्जन्मादिषु यथा स्वर्मतजविद

॥ श्री ४ ॥

तेरिति

यथाहुर्ने व्यापिकाः संज्ञावितः प्रतिसायां प्रज्ञासाध्येतहेतुना। नत स्यते हे विस्त्राण सुत्यतन्ने वयोहतः॥ यथाववं च्याज
न नो। यदि रिति। इत्तं नाम जन्मादि संज्ञावनादेव॥ यदन्ये वैशिष्टिकादयश्च पञ्चानुमानादींश्च विमिश्रय सिद्धंतीति संज्ञावना
हेतुतादृशं यितुमाह एतदेवेति चेदयति न त्वहीतीति एतावन्तवाधिकरणार्थं समाप्तेव च्यमाणाधिकरणार्थं वदन्तु द्वावेन
परिहरति न वे। दोनेति वेदात्वाक् कुसुमप्रयत्नायतामेव दर्शयति वेदांतेति॥ विचारस्याध्यवसायसंवासानां विद्याद
याके दस्ततो विवक्षावगतनिर्वृतिराविर्भावः॥ तत्किं ब्रह्मणि यावाहते न मानांतरं मुसरणीये॥ तथा च कुतो मनने
कुतोऽखतत्तु न वे। साक्षात्कार इत्यत आह सत्सु त वेदाते वाक्ये धिति। अनुमानं वेदात्ताविरोधित दुपजी विवेत्ता
पिदृष्टव्यं शब्दाविरोधित्याननुपविन्यावयुक्त्यविवेचनं मननं। युक्तिश्चर्यापत्तिरनुमानं वा। स्यादिति घथाचमन
पुरुषबुद्धिसाहाय्यं एव ब्रह्मपिकस्मान्न नवतीत्यन्त्याह न धर्मजिज्ञासाया मिवाश्रय्यादयै इति। अतिस्मृतीति हास
पुराणस्मृतयः प्रमाणानुसंगोत्तराकारवृत्तिने दोषात्सोत्कारः॥ तस्या विद्यानिवृत्तिद्वारेण ब्रह्मस्वर्गपाविर्त्तावप्र
माण फलोत्पत्त्ये फलमिव फलमिति गमयितव्यं। यद्यपि धर्मजिज्ञासायामपि सामान्यतया नाना व्यापारस्तथा
पि साक्षान्नास्ति ब्रह्मे जिज्ञासाया तु साक्षाद् अनुवादीनां संज्ञावत्तु न वा यद्विब्रह्म जिज्ञासेत्याह॥ अनुज्ञे वा वसानत्वा
त्त्वत्प्राप्तु न वो ब्रह्मसाक्षात्कारः परः पुरुषार्थो निर्मृष्टनिखिलः। खपरमानंदरूपत्वा विननु न वदु ब्रह्म नु न वा जिज्ञासा
तदनुत्त व एव त्वशा कपो ब्रह्म विवि निधेयाधीना प्रवृत्तिरिति च त्वोपि स्वाते व्यं न वतीति नूते वस्तु निनुनेयमस्ति वेदे
ब्रह्म ब्रह्मे नैव मि नित्त दनेन प्रकारे विकल्पो निस्तः प्रकारे विकल्पं निधेयेति अस्ति नास्तीति स्यादतः॥ नूते विवस्त्र निविक

ज११

थ११

जागरे

विपर्यासाः स वासनमनोमात्रयोनयो वायथा स्वप्ने स वासने दिपय नो योनयो वायथा स्यात्पुरुषो वैति स्यात्पुरुषो
ययः॥ पुरुष एवेति विपर्यासः अन्यथा देववस्तुनः स्यात्पुरुषस्य पुरुषस्या सिद्धानां ननु पुरुषो तत्त्वं स्यात्पुरुषं वाप्येकते
समानं धर्मधर्मि दर्शनमात्राधीनं जन्मत्वात् तस्मादयथावस्तुना विकल्पना न वस्तुविकल्पेनैव तत्त्वं स्यात्पुरुषो वैति स्यात्पुरुषो
त्वज्ञानेन न बुद्धितेव किंतु वस्तुतंत्रमतस्ततो वस्तुवित्तिस्वयो युक्तो ननु कल्पना स इत्याह न वस्तुयथा त्वेति एवमुक्ते
न प्रकारेण नूतनं वस्तु विषयाणां ज्ञानानां प्रामाण्यस्य वस्तुतंत्रता प्रसाध्य वस्तुज्ञानस्यावस्तुतंत्रता माह तत्रैव सतीति धि
त्रवोदयति ननु नूतनेति वस्तुवित्ति नूतनार्थं वाक्यं तत्प्रमाणान्तरात् तदर्थं न माह त्रवोदयं कंदृष्टं यथा न ज्ञानं वा स्तीरेपव कला
नि संतीति तथा ववेदानाः तस्मात् नूतनार्थं तया प्रमाणांतरदृष्टमेवार्थं न वदेदुः॥ उक्तं च ब्रह्मणि जगज्जन्मादिहेतुं केन न
मानं प्रमाणांतरमेवेव मौलिकं तदेव परीक्षणीयेन न वेदाने वा वर्पति तदधीनसत्त्वादिनीतिकयं वेदान्तवाक्यं यथा
नार्थता सूत्राणामित्यर्थः॥ परिहरति नैदिया विषयत्व इति कस्मात्पुनर्नैदियविषयत्वं प्रतीय इत्यत आह स्वप्नावत इति
अत एव श्रुतिः॥ परां विस्वाति यत्तत्त्वं तस्य नूतस्मात्परादप्यप्यतिना तत्तत्त्वं निति प्रत्यागात्मतत्त्वविषयस्य सुपपादि
तं॥ यथा वसा मान्यतो दृष्टमप्युक्तं मानं प्रवर्तते तथोपरिष्टं निष्पातारुपपादयिष्यामः तस्मात्सर्वमवदातं॥ श्रुतिर्यतो वेदो
न्मदर्थायति येनेतीति निजीवितीति जीवतं स्थितिः॥ यत्प्रपेतीति तत्रैव लयां यत्र च घातादि विषयसंवाये निणयवाक्य
मानं दाधेवेति॥ एतदुक्तेन वति यथा ज्ञानसहितरूपं पादानाधारारब्धं सत्यामस्ति रब्धं भवेवलीता एव धि विद्यास

उपपादितं चेत्तदुक्तं अस्माभिर्विस्तरेण नैव हि ज्ञेयं न च फलतः तार्थता मात्रेणानुवादनेन परिष्ठा इव पादयिष्यामः॥

राम

। हितव्योदानेन जगद्व्याप्ये वास्ति तत्रैव वल्लोपतइतिसिद्धः ॥ ५ ॥ सूत्रान्नरसवतारयन्पूर्वसूत्रसंगतिमाह जगत्कीरणप्र
दर्शनेनेति ॥ शास्त्रयोर्नित्यादिति ॥ न केवलं जगद्यो नित्यादस्य जगवतः ॥ सर्वज्ञता शास्त्रयोर्नित्यापि बोद्धव्या शास्त्रयोर्नित्यस्य
सर्वज्ञता साधनत्वं समर्थयते ॥ महत्तत्रावेदादेः शास्त्रस्येति ॥ वानुर्वण्यस्य वातुराग्रम्यस्य वयथायथं निषेकादिमया तां तां
वाह्यमूर्त्तौ यक्रमप्रदाषपरिसमापनीयासु नित्यते मित्रिका म्यपद्वती पुत्रव्यतत्वेव शिष्याणां शासना कान्तरमृतेदादि अत
एव महाविषयत्वं न दृष्टं ॥ न केवलं महाविषयत्वेन महत्त्वं अपित्वत्वेन कोपांगोपकरणं यापीत्याह ॥ ते कविद्यास्थानोपवीहि
तस्य ॥ पुराणां न्यायमीमांसादयो दशविद्यास्थानानि ते स्तयातद्वारोपकृतस्य तदनेन समस्तशिष्टजन्तुपरिग्रहेणाप्रामाण्या
शंकापपाकता ॥ पुराणादिप्रणोहिमहर्षयः स्तयातया द्वावेदीन्या वक्ष्यामहे स्तदर्थं वादरेणानुतिष्ठुः परिगृहीतो वद ॥
ति ॥ न वायमतव वक्ष्यकोनाप्यस्य प्रोबोधको येतनप्रमाणं स्यादित्याह प्रदीपवत्सर्वाद्या वक्ष्यति नः सर्वमर्थज्ञातं सर्वथा वक्ष्य
मयन्ना न वक्ष्यकोनाप्यस्य प्रोबोधक इत्यर्थः ॥ अतएव सर्वज्ञकल्पस्य सर्वसदृशस्य ॥ सर्वज्ञस्य हि ज्ञानं सर्वविषयं शास्त्रस्य नि
घ्नानं सर्वविषयमिति सादृश्यं तदेव मन्त्रयमुक्ताव्यतिरेकमाह ॥ न हीदृशस्येति ॥ सर्वज्ञस्य गुणः सर्वविषयता तदन्वितेनास्वम
स्यापि सर्वविषयं यत्ना ॥ उक्तमर्थं प्रमाणयति यद्यद्विस्तरार्थं शास्त्रं यस्मात्पुरुषविद्योपात्तं नृवृत्तिसंप्रसूतं सतोपि शास्त्रं
दधिकतरज्ञानइतियोजनं ॥ अद्यत्वेन स्मदादिरियत्समीचीनार्थविषयं वाक्यं विरच्यते तत्रास्माकं वक्ष्यामहे वाक्यावज्ञानम
धिकविषयं न हितेन साधारणाय मांश्च नृन्यमाता अपि वाक्यावक्तुं न खलु इन्द्रदीर्घादीनां मधुरसंज्ञेदाः शास्त्रासंज्ञा

॥ श्री ॥

॥ २१ ॥

रस्वत्याप्यारब्धं विस्तरार्थमपि वाक्यं न जानेन उल्लभितं कथं विस्तरं ह्यसौ पतयेन हि ते वाचाः स्वस्वमर्थं चरन्ति
 ब्रह्माज्ञां विस्तरार्थं न स्वस्वमर्थं चरन्ति तिगमनमह। किमु वक्तव्यमिति वेदस्यैव स्मान्महातो ज्ञेयता घोनेः संलक्ष्यतममह
 तो नूतनस्य ब्रह्मणो निरतिशयं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं किंचित्त्वमिति योजनं अत्र चाने कथारिवादिन्यस्य वेदस्येत्यादिः संलक्ष्य
 इत्यन्तरं न स्पष्टेत्यादिः सर्वशक्तित्वं चेत्वं तं तिगमनं ॥ अत्र प्रयत्नेन वेतीषत्ययत्नेन ॥ यथाऽलवणाय वा गूरीति देवर्षयो हि महापुत्रि
 भाषापि यत्राशक्तास्तदयं मीषत्ययत्नेन लीलयैव करोति इति निरतिशयमस्य सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं वाक्ते स बहिष्प्रयत्नेनास्पृष्ट
 दकलत्वं अतिरुक्ताः स्पष्टमह तो नूतनस्येति येषां पिता ब्रह्मा नो नित्यत्वं सा स्थित्यतैरपि पदवाक्यानां च नित्यत्वमन्युपतर्क्य अत्र
 र्व्यवंतो हि वर्णाः पदं ॥ पदातिवाचं पूर्वी लोदवंति वाक्पौ ॥ अत्रिधर्मश्चातु पूर्वीतवर्णधर्मः ॥ वर्णानां नित्यानां विनूनां च का
 तो देवता वा पौर्वाप्यागात् ॥ व्यक्तिश्चातित्येति कथं तदुपगृहीतानां वर्णानां नित्यानां मपि पदतानित्यापदानित्यतया ववाक्यावा
 मप्यतित्यता व्याख्याता ॥ तस्मान्मृत्तानुकरणवत्पदाद्यनुकरणं ॥ यथा हि पादशगात्रं वचनादिनर्तकः करोति तादृशमेवांशिन
 क्षमाणां नु करोति नर्तकीनां नु तदेव व्यनक्ति ॥ एवं यादृशीमां नु पूर्वी वैदिकातां वधान्पि दावीनां करोत्यध्यापयिता तादृशीमेवा
 नु करोति ज्ञाणं वक्तुं तां मेवोच्चारयति आचार्यव्यक्तिः ॥ ज्ञाणं वक्तव्यं त्रीनामन्यन्वादा तस्मान्नित्यानित्यवर्णवादिनां न त्वेति
 के वैदिकपदवाक्यादिपेक्षित्यविवादः ॥ केवलं वेदवाक्येषु पुरुषस्वातन्त्र्यास्वातन्त्र्येऽपि विप्रतिपत्तिः ॥ यथाहुः ॥ यत्नतः प्रति
 पेक्ष्यान्तपुरुषाणां स्वतन्त्रता तत्र सृष्टिपतयमिच्छंते ज्ञेयमीयावेदाध्ययने प्रतिअस्मादृशामुरुक्षिष्यपरंपरामवेक्षिनामतादि

नार

राम माचक्षेत्रो वेयासिकं उम तमबुवर्तमाः श्रुतिस्मृतीतिहासादिमिदं सृष्टिप्रलयानुसारवानाद्यविद्योपभानलक्ष सर्वशक्तिज्ञान
स्यापि परमात्मनो नित्यस्य वेदानां योनेरपि न तेषु स्वाते अं पूर्व पूर्व सर्गाह सारेण ता दशता दशानु पूर्वी विरचिता त॥ यथा हि या
गादि ब्रह्म हत्यादयो यानि र्थहेतवो ब्रह्मा वेवर्त अपि न सर्गाह सारेण परीयते न हि जाड कविस्मर्गत्रय हत्यादि हेतु न र्थहेतु एवाश्च
मेघो स वेत्यग्निर्वाक्के दे यत्यापो वाद हति तदघथात्र सर्गे नित्यता नु पूर्व वेदा च य न म सु पद य निः श्रेय सं हेतु न्य धाम ते देवता ग
उ तया न र्थ हेतु एवं सर्गातिरेपीति तद नुरोधात् सर्वज्ञोपि सर्वशक्तिरपि पूर्व पूर्व सर्गाह सारेण वेदान्ति स्वयन स्वतंत्रः ॥ पुरुषा स्वात
त्र्यमात्रं चापौरुषेयत्वं रोचयंतो जे मिनी या घा पि न च्छा स्मा क म पि स मा न म न्य त्रा सि नि व णा था त वै क स्य प्रति ज्ञाने ना स्वा स
तियुक्तं न हि बहूनामपि अज्ञानातां ज्ञानिनां च आशय दोषवतां प्रतिज्ञाने युक्त आश्वासः ॥ न त्वज्ञानवतस्त्वपास्त समस्त दोषस्यैक
स्यापि प्रीतिः ॥ ज्ञाने युक्त ए वा व वा सः ॥ सर्गादि लुवां प्रजापति देवधीणां धर्मज्ञानवेरा ग्यै र्व र्य संपन्नानां सुपपद्यते तत्स्वरूपा वद्य
राण तत्प्रत्ययो नावाचीनानां मपि तत्र य प्रत्यय इत्युपपन्नं ब्रह्मणः शास्त्रयो नित्वं शास्त्र स्य वापौरुषेयत्वं प्रामाण्येवेति ॥ ३० ॥ वा
कान्तरमारुतने अथ वेति पूर्वणाधिकरणेन स्वै ब्रह्मलक्षण संज्ञवाङ्को व्युदस्य लक्षण संज्ञ व ठ क्रान्त्यै व तुल्य लक्षणाने ना कुमा
तत्वा शं क मया कृत्या गमो पदर्शने न ब्रह्मणि शास्त्र प्रमाण मुक्ते अत्र रा थं त्यतिरो ह्तिार्थः ॥ ३१ ॥ शास्त्र प्रमाण कत्वे मुक्ते ब्रह्मणः प्र
तिज्ञा मात्रेण तदनेन सन्नेणो पय दर्शयं मित्युक्तु इ पूर्वपक्षमारचयति ताव्यकारः ॥ कथं पुनरिति ॥ किमाह यो युद्ध बुद्धो दा सीन
स्वज्ञावतयो पक्षी ये ब्रह्मज्ञूतमसि दद्यता वेदानां नाम पुरुषार्थोपदेक्षिनाम प्रयोजनत्वापत्ते र्ज्ञानार्थत्वेन प्रत्यक्षा दिने समान
विषयतया लौकिक वाक्पेक्ष दथादि वादकत्वेनाप्राप्य प्रसंगात्तरवलु लौकि का नि वा वयानि प्रमाणान्तर विषय मर्थमवोध
ते

॥ श्री १८ ॥
४

४
॥ ३० ॥

येति स्वतः प्रमाणं न वेदोता अपीत्यनपेक्षत्वं तेषां प्रमाणं तेषां व्याहृत्येतान्वेतेरप्रमाणैर्न विदुः कुतः ॥ न चाप्रयोजने ॥
 स्वाध्यायाद्ययनविचार्यादितप्रयोजनवत्त्वं नियमान्नस्मान्न हि दितकर्मपि दित कालदेवतादिषु प्रतिपादनपरत्वेन वक्रिया
 र्थत्वं यदि त्वसन्निधानान्नपरत्वेन रोचयते तत् सन्निहितोपासनादिक्रियापरत्वं वेदोतानां ह्येति प्रत्यक्षं न घनघनगतगो
 रत्वेनानपेक्षं तथा प्रमाणं वक्ष्ये प्रयोजनवत्त्वं वसिष्ठातीति तात्पर्यं ॥ पारमार्थिकसूत्रोपन्यासस्य पूर्वपक्षदाह्य ॥ आनर्थ
 क्यं चाप्रयोजनत्वं सापेक्षकतया प्रमानुत्पदिक्ता छयादकत्वादिति अत इत्यादिका वांतग्रहणवाक्यस्य विनागशाख्यं न हीत्य
 त्फयपन्नावेत्येतं ॥ स्यादेतदक्रियार्थत्वेपि ब्रह्मरूपविधिपरा वेदोतानां विषयं तितथा वविधिना त्वैकवाक्यत्वादिति राहं कसूत्र
 मनुग्रहीष्ये ॥ न खलु प्रवृत्ते प्रवृत्तवत्त्वं विधिरूपविधेरज्ञातज्ञापनार्थत्वात् ॥ वेदान्तानां चाज्ञातं ब्रह्मज्ञापयतां तथोक्तत्वा
 दित्यत आह ॥ न वपरिनिहिते इति ॥ अन्तर्गतोत्पाद्यत्वावना विषयत्वा एव हि सर्वे विधिरूपे योधिकारविनियोगप्रयोगोत्पत्तिरूप
 णां परस्परविनासावाशः ॥ सिद्धवृत्तेषां सैव ॥ संनवाव ॥ तदा कर्तव्यं त्वेदं पर्येति चेत्ते यथा गति होत्रं जु होति यत्कर्म काम इत्या
 दित्याधिकारविनियोगप्रयोगाणां प्रतिषेधनाया ॥ अदि होत्रं जु होतीत्युत्पत्तिपरवाक्यं ॥ न त्वत्र प्रतिपोगादयोनसंति संतोष
 न्यतो लब्धत्वा केवलं म विवक्षितास्तस्माद्भावना विषयो विधिर्न सिद्धरूपे वस्तु निरविडमर्हतीत्युप संहरति तस्मादिति ॥ अ
 त्वाविकाराणां सुत्वापदान्तरमुपसंहरति अथेति एवं वस्तुत्कनूपे ब्रह्मण्यो दृष्ट्या तात्पर्यात्प्रमाणान्तेण यादृशमस्य रूपं वा
 वस्थाप्यते न तच्छब्देन विरुध्यते तस्योपासनापरत्वात्समाश्रयेण चोपासनापाठपरत्वेनैति पक्षतमुपसंहरति तस्मान्नेति ॥ ॥ सूर

॥ ३१ ॥

॥ ३१ ॥

राम एतसिद्धांतयति एवंप्राप्तव्यते। तनुसमन्वयादा। तदेतद्व्याचष्टे। त्रयद्वयतितदित्युक्तप्रतिज्ञां विसृजता तद्व्यति पूर्वपक्षी
 कर्कत्साशयपृच्छति कथं कुतः प्रकारादित्यर्थः॥ सिद्धांती स्वपक्षे हेतुप्रकारत्वे दमाह समन्वयादिव्या। समन्वयान्वयः समन्वयप्रमाणा
 ३। एतदेव विन्यजते सर्वेषु हि वेदान्तेष्विति वेदान्तानां मेकांतिकां ब्रह्मपरतमा विख्यातुं निवाक्यात् नृदा हरतिसदेवेति। यतो
 वा इमानि जूतानीति उवाच पूर्वमुदाहृतं जगदित्यत्रिस्थितिलयकारणमिति चेहस्या रिवमिति नेह पठितं॥ ऐतद्विवाक्यमुपक्रम्यते
 येन बोधसिद्धये तदेव वाक्यार्थ इति शाब्दायथाप्यो जया को नृवोऽपुगोडा राधोजासिता दोषसंकीर्तनं नृवं बोधायनविधाने
 तत्प्रतिसमाधानोपसंहारकापूर्वेण युवाज कमविधिपरात् कवाक्यता वलादाश्रिता एवमत्रापि सदेव सोम्येदमप्यथासीदिति ब्रह्मोपक्र
 मन्तत्त्वमसीति वजीवस्य ब्रह्मत्वात्तोपसंहारात्तत्त्वमसीति ववाक्यस्याप्येव वाक्यान्तराणामपि बोधार्थोक्तं नृवं वा ब्रह्मपरत्वं नृवं
 गंतव्यं नृवं च तत्त्वस्य दृष्टस्य सति संतत्वेन परतादृष्टा अत्राकल्पयितुं मतिप्रसंगः॥ न केवलं कर्तृपरतात्वे प्राग्गदृष्टानुपपन्ना
 यत्प्राहानवतयो मिति सापेक्षत्वेनाप्राप्ताप्यपूर्वपक्षवीजं हृषयति न च परिनिष्ठतरूपत्वेपीति। अयमसिद्धिः॥ पुं वाक्यनिदर्श
 नेन हि नृत्वा र्थतया वेदान्तानां सापेक्षत्वमाशंक्यते तत्रैवं सवान्मृष्टो व्यावर्णः॥ किं वा कपानां सापेक्षता नृत्वा र्थत्वेनाहोयैरुषे ॥ ३१ ॥
 यत्वेन यदि नृत्वा र्थत्वेन तत्प्रत्यसादीनामपि परस्परसापेक्षत्वेनाप्राप्ताप्यप्रसंगाः॥ तान्यपि नृत्वा र्थान्येव॥ अथ पुरुषबुद्धिप्रसव
 तया पूर्वसापेक्षमेव तर्हि तदपूर्वकाणां वेदान्तानां नृत्वा र्थानां मपि नाप्राप्ताप्यप्रत्यक्षत्वादीनां सिद्धिर्नियतेदियोलिगादिजननी
 नां। यद्यप्येतसिद्धे किं सापोरुषेयत्वे वेदान्तानां मनपेक्षत्वेन तया प्राप्ताप्यप्रसिद्धे तदेव नृत्वा र्थत्वेन सिद्धाति। नृत्वा र्थस्य शवा
 नपेक्षपेक्षेण पुरुषेण मानात्तरतः वाक्यज्ञानत्वाद्वादिश्यं किं नृत्वा र्थत्वेन॥ वाक्यत्वादिलिङ्गस्य वेदयोरेव पत्यनुमानस्यापत्तुह्य

स्वि ५

पपत्रेऽतस्माद्योरुपेयत्वेन सापेक्षत्वं द्विवारं निश्चयार्थत्वेन। कार्यार्थत्वेन कार्यस्य पूर्वस्य माणांतरा गोचरत्वेन यावन्तान
 नुनूत पूर्वस्य तत्वेन समारोपेण बाधुषु बद्धावनारो हातव्यनिवेदना नामावयवत्वेन तत्राप्युपेयत्वात्तावावनेपेक्षेया
 मांसिद्धातीति प्राणायवेदोत्तानां कार्यपरत्वमितिष्ठामहे। **अथ प्रश्नः**। किं पुनरिदं कार्यमस्ति मतस्य पुष्पतोषवयवकंपुरुषाणां ज्ञातुं।
 अथ पूर्वमिति वक्तुं हेतुकृतस्य मस्य लिङ्गाद्यर्थत्वेन तालौकिकेन संगतिसंबेदन विरहात् तल्लोकसारतः क्रियाया एव लौकिकव्या
 कार्याया लिंगादेरवगमात्। स्वात्मिकामो यजेत तिसाध्यस्वर्गविशिष्टो निमो ज्योऽवगम्यते। स च तदेव कार्यमवगच्छति यस्मात्
 ब्रह्मलोकं तत्र क्रियानु कूलं कणमंगुराऽभ्युपेयस्वर्गाय कल्पत इति परिधेय्या वैदेदत एवापूर्वकार्ये लिङ्गादीनां संबन्ध
 ग्रह इति बोधः। हेतवेत्येवं दिनावावयेष्वपि स्वात्मिकामो दिपदसंबन्धदपूर्वकार्यत्वप्रसंगः। तथा च तेषामप्यथाकारत्वेना
 योरुपेयत्वात् तस्य स्पष्टदृष्टेन पोरुषेण वनेयामप्युपेयत्वप्रतिषेधावावयवत्वादलिंगेन वेदान्तेनापि पोरुषेयत्वमभिमितेति तिष्ठ
 पूर्वार्थतान स्यादा। अत्रातस्तु वाक्यत्वादीनां मनुमानानां पक्षोपपादने कृतमपूर्वार्थत्वेन तत्र न ह्युपादकेन। उपपादितत्वात्तानि
 न्यायकालिकाया इह तु विस्तरलया नैकतेनायोरुपेयत्वे सिद्धे नूतार्थानामपि वेदोत्तानां न स्यापेक्षतया प्रामाण्यं विधातः। न च
 नुविगतगंतृतातास्ति येन प्रामाण्यं न स्यात्। तत्र स्य ब्रह्मता या अत्यंतो नुविगतगंतृतादिदं मुक्तं वपरिनिष्ठितं नृपत्वेपीति। द्वितीयं
 वपद्वीजं स्मारयित्वा दृष्टयति यत्तु ह्योपादयत्वरहितत्वादिति विध्यं आवागमावबलुपरपर्यया पुरुषार्थप्रतिलं च दहनुत त्वम
 सीत्यवगतिपर्यता द्वावयवज्ञानादाह्वयज्ञानोपासानपेक्षासाक्षादेव पुरुषार्थप्रतिबोधो नायं सपर्यवर्तिता तादिवेति। सोप
 मस्य विद्यार्थज्ञानात्प्रकर्षः। **एतदुक्तं** वशिष्ठे किं हीयते पुरुषस्य किं यदप्राप्तं यमादिकि वितुन प्राप्तमपि विन्नमवशा प्राप्ति

राम. त्वयसाते। यथाग्निं वाक्न ईषेवपके एवं हि हासितमिपि द्विविधं किं विद्वीतं हि हासति यथा। वलित वरणफणिनां किं विलुनं हि
 नमेव निहासितं यथा वरणं वरणं त्वपरिपतनमारोपितेन त्रयसंप्राप्तो वात्पुत्रकृत्यमवधोपायानुधानसाध्यत्वाच्च दुपपत्तत्वनाना
 दस्तिपरीदीनापुष्टानापन्ननजानुज्ञावमात्रवस्त्वपनयति न हि सस्त्वपि रज्जुप्रत्ययावत्सस्तीषणितमन्यथापि नुभीषते समारो
 पिते तु प्रश्निते जहासि ते तत्त्वसाक्षात्कारमावहे वा ह्यानुधानमपेक्षोपकोपासु इव हातुमीवासमारोपमात्रं जीविते हि ते समारोपे
 च तत्त्वसाक्षात्कारसमूलघातमपहंतीति। तथेहाप्यविद्यासमारोपितजीवचक्षुर्बह्यगणनं देवस्कृतः शोकदुःखरति समारोपितनि
 बंधनास्तद्वावस्तत्वमसीति वाक्यार्थत्वेनादवगातिपयं निवर्तते। तन्निवृत्तौ प्राप्तामप्यानेदं नृपं अप्राप्तमिव प्राप्ते न वति कभापि शोक
 दुःखादिभ्यस्तत्त्वमिव तत्त्वमवति तदिदं तत्त्वमवगातिपयं निवर्तते। तन्निवृत्तौ प्राप्तामप्यानेदं नृपं अप्राप्तमिव प्राप्ते न वति कभापि शोक
 तः। तत्त्वमवगातिपयं निवर्तते। तन्निवृत्तौ प्राप्तामप्यानेदं नृपं अप्राप्तमिव प्राप्ते न वति कभापि शोक
 तेलुपासनात्वावपेन देवताप्रतिपादनेनोपासनात्वात्वे वेदांतानां मुक्तनृपपतिदेवतादिप्रतिपादनस्यात्मेत्येतावन्मात्रस्य स्ववाक्य
 तोपासनाथत्वेन कश्चिद्विशेषः पदिनविशेषसंबन्धे तद्विद्वान्नादेवताप्रतिपादनाद्वारोपासनाविविधपरवत्यत आहाननुतथा
 ब्राह्मण इति उपास्योपासकोपासनादिनेदसिद्धाधीनोपासनाप्रमाणं तत्त्वमवगातिपयं निवर्तते। तन्निवृत्तौ प्राप्तामप्यानेदं नृपं अप्राप्तमिव प्राप्ते न वति कभापि शोक
 शेषत्वे वेदांतानां तद्विशेषादित्यर्थः। स्पष्टतत्त्वमवगातिपयं निवर्तते। तन्निवृत्तौ प्राप्तामप्यानेदं नृपं अप्राप्तमिव प्राप्ते न वति कभापि शोक
 नेत्राणां मेधापेक्षणीयार्थानां प्रमाणं न हि तानोपादानं बुद्धीपवप्रमाणस्य फलरूपेणावुद्धेपितत्त्वमवगातिपयं निवर्तते। तन्निवृत्तौ प्राप्तामप्यानेदं नृपं अप्राप्तमिव प्राप्ते न वति कभापि शोक
 कृतं वदित्वा जतं न देयमित्यादिनिषेधविधिपरत्वेन वामित्यत आह। येन उपघपीति स्वाध्यायविधायीनश्रुतातया हि संप्रति वदराशिः। पुरु

हि

स

३

॥३२॥

॥ श्री ४॥

राम विन्वादात्कार्यालिघायकं किंवित्वा र्थार्थस्वार्थलिघायकं ननु नूतार्थपरतापदानोऽपि वनरांतरस्य व्युत्पन्नस्यार्थप्रत्य
यमनुभायतस्य वादलावालावसुविधानमवाप्पयादस्य तद्विषयवाचकत्वे निश्चेतव्यं। न वार्थरूपमात्रप्रत्यये परवर्तिनिकिं
विल्लिंगमस्ति कार्यप्रत्यये नरांतरप्रवृत्तिनिवृत्तीसोहेतुसंज्ञातसंगतित्वानुब्रूयस्वरूपपरा वेदानां॥ अपि च। वेदाता नो वेद
वृक्षाच्छीपसिद्धिरसिप्रवृत्तिनिवृत्तिपराणां वसंदत्ताणां शास्त्रत्वपथाङ्ग॥ प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा॥ उसां येनोप
दिश्येत तच्छास्त्रमसिधीयते इति॥ तस्माच्छास्त्रत्वप्रसिद्ध्या व्याहतमेषां स्वरूपपरत्वे॥ अपि च॥ अत ब्रह्मरूपप्रतिपादनां राणां
मेषां अर्थवत्त्वं पेष्याम॥ नवरज्जुरियं न सर्प इति यथा कथं विल्लुत्ता एव। यावाकार्यनिवये यथा न ब्रूयते कोऽपि निवृत्तिरेवं तत्त्वम
सीति वाक्यार्थाविगमान्निवृत्तिर्न विषयतिसां सारिकाणां धर्माणां श्रुतवाक्यार्थस्यापि पुंसतेषां तादवस्थाव॥ अपि च यदि
श्रुतब्रह्मणोऽवतिसां सारिकानि वृत्तिः कस्मात्पुनः श्रवणस्योपरिमननादयः श्रूयन्ते तस्मान्नेषां वेद्यार्थप्रसंगादपि न ह्य
नूपपरावेदोक्तः किंत्वा त्मप्रतिपन्निविषयकार्यपरा॥ तच्च कार्यस्वात्मनि नियोज्यं नियुज्यं न नियोग इति वमानांतरा पूर्वत
या वा पूर्वमिति वाख्यायते॥ न व विषयानुष्ठानं किं तत्सिद्धांतीति स्वसिद्धार्थतदेव कार्यं स्वविषयस्य तत्कारणस्यात्म
ज्ञानस्यानुष्ठानमाह्वयितव्यं वाच्यं विषयाधीनमिति ज्ञानेन विषयेणानि नूप्यते एवं ज्ञानमपि स्वविषयमात्मानमेत
रेणान्यवनिनूपणा मिति॥ विनूपणा चेदप्यमात्मानमाह्वयितव्यं तदेव कार्यं यथाङ्ग॥ यत्तु तत्सिद्धार्थप्रपादीयते आह्वयते तदि
वैयमितितत्र व्यवहार इति विधेयताव नियोगविषयस्य ज्ञानस्य ज्ञा वार्थतया तुल्येयता॥ तद्विषयस्यात्मनः स्वरूपसत्ताविनिश्चि
तिरारोपितं ज्ञावस्य त्वन्यस्य निरूपकत्वे तेन तन्निरूपितं न स्यात् तस्मात्तद्व्यात्मप्रतिपन्नि विधिपरस्योपि वेदान्तेत्या तादृगात्मविनि

॥ १७१ ॥

का

त

त

वि रूप ॥ ३ ॥

॥ ३३ ॥

विविच्य यस्मिन् देत सर्वमाह ॥ यद्यपीति विधिपरेत्योपि वस्तुतः निश्चय इत्यत्र निदर्शमशुक्तं मया ॥ येति प्रपेयसंघघ्रातीति व
 यनाय विनिधुके प्रपेतस्यालो विक्त्वात्कोसो प्रप इत्यपेक्षिते म्वादिरो प्रपोत्तवति प्रपुंततति प्रपं मष्टी करोतीत्यादि सिद्धिर्वि
 स्मृता ॥ १६ ॥ विधिपरेरपि संस्काराविष्टविशिष्टसंस्तानेन रूपपरतिगम्यते ॥ एवमाह वनीयादयोप्यवांतेव ॥ प्रवृत्तिनिवृत्तिपरस्य शास्त्र
 त्वेन स्वरूपपरस्य कार्यएव संबन्धो न स्वरूप इति हेतुद्वयसाध्यावाक्येनोपपन्नदितं प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनत्वादित्यादिना तत्सामान्या
 द्वेदांतानामपि तथैवार्थवत्त्वं स्यादित्यनेन न वस्तुतः कार्यतियोज्यमधिकारिण निमित्तस्यैव मधिष्टातारमंतरेणोतिनियोज्य
 सेदमाह सति विधिपरत्वे इति ॥ १७ ॥ सवेदब्रह्मैवतीतिसिद्धवदर्थयावागतस्यापि ब्रह्मसत्त्वेन नियोज्यविरोधाकांक्षायां
 ब्रह्मब्रह्मैव नियोज्यशेषस्य रात्रिस्तत्र न्यायेन प्रतिलेखः ॥ पिंडपितृपुत्रन्यायेन स्वर्गाकामस्य नियोज्यस्य कल्पनायां भयवादस्या
 समवेतार्थतया तत्परोद्गावृत्तिस्मादिति ब्रह्मसावध्यामृतत्वमित्यमृतत्वको मस्येत्युक्तं ॥ अमृतत्वं वा मृतत्वादेव न कृतत्वेनानि
 त्यत्वं वाक्ये मनुमानुषागमविरोधादिति ज्ञातः ॥ उक्तेन धर्मब्रह्मज्ञानयोर्वैलक्षण्येन विध्यविषयत्वोदयति ॥ नन्विति परिहरति नहि त्व
 मिति अत्र यावत्तदर्थानेन विधियत इति द्वयोरुपलब्धिवचनत्वात् ॥ आवाहंवा स्यात्प्रत्यक्षं वा प्रत्यक्षमपि लौकिकमप्यहंप्रत्ययो वा नाव
 नाप्रकर्षपर्यंतं ज्ञातव्यं आवाहं न विधेयं स्वाध्यायविधेरेवा स्यापितत्वावकर्म आवाहवशात् ॥ नापि ॥ लौकिकं प्रत्यक्षं स्पष्टं नैसर्गिकत्वात् ॥
 नवोपनिषदात्मविषयज्ञावना धेयवैषयविधेयं तस्योपासनाविधानादेव वाजिनवद्विनुनिष्पादितत्वात् नरस्मादपि निषदात्मापासना
 मृतत्वकामं नियोज्येति विधीयते इत्युक्तं इत्यादयस्तु विधिसंज्ञानविधय इति तदिदमुक्तेतदुपासनाच्चेति ॥ अर्थवन्नयामन्नादिप्रती
 त्यावेत्यस्य शेषप्रयत्नोतिगदभ्याख्यातः ॥ तदेतदेकदेशे मर्तदृष्टयति ॥ अन्नानिधीयते इति न एकदेशे मर्तकृतकर्मवत्सविद्याफलयाव
 लक्ष्य एवावपुष्पकर्मणा फलसुरवदुखेतत्र मनुष्यलोकगारत्या ब्रह्मलोकात्सुखस्य तारतम्या मधिकोत्कर्षः ॥ एवमनुष्यलोकमारस्य दुःख

राम तारुतम्यमावी विलोकान ॥ तच्च सर्वकार्यं वविनाशि वधात्यंतिक संपारीर त्वं अनतिशयं स्वज्ञाव सिद्धतया नित्यकार्यमात्मा ज्ञानस्य
फलं तद्विफलं मित्रफलं अविद्यापनयमात्रेणा विनावान् ॥ एतदुक्तं सत्यं त्वया पुपासना विधिफलं वेदानां नां अस्त्युपगच्छता नित्यस्य
बुद्धत्वादिनूपत्रस्यात्माता जीवस्य स्वात्मा विकी वेदांतगा म्या स्वीयते सा बो धासना विधेर्न फलं नित्यत्वाद कार्यत्वावप्य नां अविद्यापिघा
नापनय ॥ नित्यस्य स्वे विरोधि विघोदया देवज्ञावा उपासना संस्कारव दुपासना पूर्वमपि वेतः सहकारी तिवेशा हृष्टं खलु ने प्योगिकं
फलं मोहिकमपि यथा वित्रकारीयादि नित्योगानां मतिपत नित्यते क फलानां ॥ गोघ्नं वशास्त्रोपासनाया इवा पूर्व न पेक्षायाः षड्भादि
साक्षात्कारवेदानां योपासनाया जीव ब्रह्मन्नावसाक्षात्कारे नपेक्षाया एव सामर्थ्यावितथा च मृतीनां वप्रतिष्ठे हेतुत्वा दुपासना पूर्व
स्याना मृत्तत्वं कामनत्वा कार्यमवबोधुमर्हति अथ नित्यत्वं नित्यत्वं करोतीति हि विप्रतिषिद्धं ॥ न च तत्त्वामः क्रिया मवकार्यं मवमिष्येति ना पूर्वमि
ति सांप्रतं ॥ तस्य मानान्तरा देवतत्वा घनत्वप्रतीते विधिवेद्यथ्यादि ॥ न वा वधात्मादिविधि कृत्यता ॥ तत्रापि नियमा पूर्वस्या न्यतो न व
गतिः ॥ न च ब्रह्मचर्यादन्यद मृतत्वमार्थवादिकं किं विदस्ति यत्काम उपासनायामधि क्रियेत विश्वजिन्या ये ननु स्वर्गकल्पनायां तस्य
सातिशयकत्वोपेत्य वेति न नित्य फलत्वमुपासनायाः ॥ तस्माद्व्यचूयस्या विद्यापिघानापनयमात्रेणा विज्ञावा अविद्यापनयस्य ॥ ३४ ॥
चो वेदानां विज्ञानादव गतिष्येता देव संज्ञानां उपासनायाः संस्कारहेतु ज्ञावस्य संस्कारस्य सा क्षात्कारोपजनने ममा
सावीव्यस्य च मानांतर सिद्धत्वात् ॥ आत्मेत्येवोपासीतेति न विधिरपि न विधि सनूप यथोपास्य यज्जवाक्रे विष्णुरूपोऽस्य पृथ्व्य
त्यादयो विधिसनूपाने विषय इति तात्पर्यार्थः ॥ इति स्मृतित्याय सिद्धमित्युक्तं तत्र कृतिं दर्शयति तथा हि कृतिरिति न्यायमाह तै
वेतियात्किल स्वात्मा विकत नित्यं यथा वैतन्यं स्वात्मा विकते तदं स्मात् नित्यापरे हि देवी नित्यता मोक्षः कूटस्थ नित्यता धी
णामि नित्यतां वतत्र नित्यमित्युक्ते मान्तरदस्य परिणामि नित्यत्वं इत्यत आह तत्र किं विदिति परिणामे नित्यतां हिन पारमाथिकी तथा

॥ श्री ३ ॥

ग १

॥ ३४ ॥

479

राम

सिद्धापवायथास्वात्कथंमनेदा॥ नाजुवर्तित्वाजुवर्तमानेपि सटकत्वे कुंडलादयस्तस्मात्पि सटकादिज्ञापवैतिसिद्धावृत्त्या
 वसर्ववस्तुनगमेदमिहनेदमिवमस्मान्नेदमिदमिदानीनेदमिदमेवनेदमिति विसागोतस्याद॥ कस्यचित्कचित्कदाचित्कथंवि
 द्विवेकहेतोस्तावत्॥ अपिवा॥ इरात्कनकमित्यवगतेन तस्य कुंडलादयो विशेषादिज्ञास्येयम्॥ कनकस्य हेतुज्ञाने वा तस्य व
 ज्ञातत्वात् अथसेदं सिकतकात् कुंडलादिनामिति कनकवगमेप्यज्ञातास्ते॥ तच्च दोस्तिपे इति किंन ज्ञाता॥ प्रत्युतज्ञानमेवने
 पायुक्तं करणसावेहिकायासावश्रोतुमिहिसुचकारणसन्नयाऽपो घतेयस्ति वासेदे कारणसन्नेतिकनकेतातेज्ञाता एव कुंडलादय
 रनितान्नितासाज्ञाने न न्यर्थवानि स्युतेनयसि गृहस्थमाणेयत्वात् घतेतन्नतो सिध्यते॥ यथाकरसे गृहस्थमाणेयत्वात् एवमाणसः कर
 सात् गृहस्थमाणेव हूरतो हेमिनगृहस्थनेतस्य सेदा कुंडलादयस्तस्मान्ने हेमो सिधते कथं तर्हि हेम कुंडलमिति सामानाधिकरण्यमिति
 चेन्न हि ध्याघाराधेयत्वावेसमानाश्रयत्वे वा सामानाधिकरण्यमित्युक्तं॥ अथाजुवृत्तिव्यावृत्तिव्यवस्थावहेमिज्ञाते कुंडलादि जि
 ज्ञासावकथं न खल्वेदपकांतिकेनेकांतिके वेत डसयउपपद्यते इत्युक्ते तस्माज्ज्ञेदावेदयोरन्यतरमिन्नैव हेपे धिज्ञेदोपादाने वसे
 दकल्पनामसे दोपादानां जेदकल्पनेत्युक्तं धिद्यमानं तत्रत्वाद्देदस्य॥ सिधमानानां वप्रत्येकमेकत्वात्॥ एकासावेवाताश्रयस्य से
 दस्यायोगात्॥ एकस्य सेदानधीनत्वाद्॥ नामयमिति वसेदग्रहस्य प्रति योगि सापेक्षत्वात्॥ एकस्वग्रहवान्यामपेक्षत्वात्॥ अन्नेदोपा
 दानेवाऽनिर्वचनीयसेदकल्पनेतिसंप्रतं॥ तथाच स्मृतिश्चैव सत्यमितितस्मात्कुटं स्थनित्यानेव पारमार्थिकी न परिणामनि
 त्यतिसिद्धिः॥ व्यापवदिमिति वदृष्टान्तपरसिद्धोऽस्य मते तस्यापि कार्यत्वेनानित्यत्वाद्॥ धिन्न कृतस्थनित्यमिति निर्वर्त्य कर्मतामपाक
 शेति सर्वव्यापीति प्राप्य कर्मतां सर्वविक्रियारहितमिति विकार्य कर्मतां निरवयवमिति संस्कार्य कर्मतां दीहिणारवउपेक्षान संस्कारारव्य

॥ श्री १८ ॥

॥ ३५ ॥

राम

सिन्नापवाययाश्वात्कशुभमनेदा॥ नाजुवर्तित्वाजुवर्तमानेपि सारकत्वे कुंडलादयस्तस्मात्त्रेपि सारकादिनापवेतिसत्तासुवृत्त्या
 वसर्ववस्तुगमेदमिहनेदमिवमस्मान्नेदमिदमिदानीनेदमिदमेवनेदमिति विसागोन स्याद॥ कस्यचित्कचित्कदाचित्कथंचि
 ज्ञातत्वात् अथसेदयसि कतकाकुंडलादिनामिति कनकवगमेप्यज्ञातास्ते॥ तन्वदोस्तिथे इति किंनज्ञाताः॥ प्रत्युतज्ञानमेवते
 पायुक्तं करणसावेहिकार्यालावण्योत्सर्गिकः सूचकारणसन्नयाऽप्यो घतेयसि वात्तदेकारणसन्नेतिकनकेतातेज्ञाताएव कुंडलादय
 इतिताज्जिहासाज्ञान्येनन्यर्थवानि स्युः तेनयसि गृहस्थमाणेयन्नाट्यनेतन्नतो लिघते॥ यथाकरसे गृहस्थमाणेयन्नाट्यसत्तः कर
 सेवनहिष्ठाचाराधेयत्वावेसमानाश्रयत्वे वासामानाधिकरणमित्युक्तं॥ अथाजुवृत्तिव्यावृत्तिव्यवस्थावहेतिज्ञाते कुंडलादि जि
 हासावकथंनखल्लेदपकांतिकेनेकांतिकेवतडसयउपपद्यते इत्युक्तं तस्माज्ज्ञेदावेदयोरन्यतरस्मिन्नैवहेपेधेनेदोपादाने वसे
 दकल्पनामसे दोपादानां जेदकल्पनेत्युक्तं सिद्धमानं तत्रत्वाद्देदस्य॥ सिद्धमानानां वप्रत्येकमेकत्वात्॥ एकासावेवाताश्रयस्यसे
 दस्ययोगात्॥ एकस्यसेदानधीनत्वाद्॥ नांमयमिति वसेदग्रहस्यप्रतियोगिसापेक्षत्वात्॥ एकस्वग्रहवान्यामपेक्षत्वात्॥ अन्नेदोपा
 दानेवाऽनिर्वचनीयसेदकल्पनेतिसंप्रतं॥ तथाच सृष्टिः सृष्टिकेत्वेवसत्यमितितस्मात्कुटस्थनित्यानेव पारमार्थिकीनपरिणामनि
 त्यतिसिद्धा॥ व्यामवदिष्टेतिवदृष्टान्तपरसिद्धोऽस्यमतेतस्यापि कार्यत्वेनानित्यत्वाद्॥ अत्र कृतस्थनित्यमिति निर्वर्त्यकर्मतामपाकु
 रोतिसर्वव्यापीतिप्राप्य कर्मतां सर्वविक्रियारहितमिति विकार्यकर्मतां निरवयवमिति संस्कार्यकर्मतां दीहिणारवचप्रोक्षणेन संस्कारारव्या

॥ श्री १४ ॥

॥ ३५ ॥

हितसर्वात्मनापरिणामेदेकद्वयेनवासर्वात्मनापरिणामेकद्वयेनतत्त्वव्यावृत्तिः॥एकदेवापरिणामेवासर्वादेशस्ततोत्तिन्नोत्तिन्नोवा
 सिन्नवत्कथंनस्यपरिणामः॥नन्वन्यस्मिपरिणाममानेन्यपरिणाममत्यतिप्रसंगादप्येदेवाकथंनसर्वात्मनपरिणामः॥निन्ना
 निन्नंनदितिचेत्तथाहितदेवकारणाभिनाःसिन्नंनिन्नवकार्यात्मताकटकादयइवासिन्नाहटकात्मनासिन्नावकटकापत्ति
 ना॥नन्वत्तेदानेद्वयोर्विरोधान्नैकत्रसमुदायइतिपुनः॥विस्तृमितिनःकसंप्रत्ययोयत्प्रमाणवियर्थयेणवर्तते॥यन्नुपया
 प्रमाणनावगम्यततस्यतथासावप्य॥कुडलोमिदंसुवर्णमिति सामानाधिकरणप्रत्ययेकत्वेदानेदेमेवकास्तः॥तथाधा
 त्यंतिकेलेदेऽन्यतरस्यद्विरवतावप्रसाः॥चेदेवात्यंतिकेनसामानाधिकरण्येणवायववत्॥आधारधेयसावे॥एकाग्रयत्ने
 वानसामानाधिकरण्येनहिचवतिबुद्धवद्वरमितिनाप्येकात्मतस्तुयोःवेत्त्रमेत्त्रयोरेवेत्त्रमेत्त्रइतिसोमवाधितासंदिग्धसर्व
 वतीनःसामानाधिकरण्यप्रत्ययोकार्यकारणयोर्तेदानेदोवस्थापयतितथावकार्याणांकारणात्मत्वात्कारणस्यवसंदु
 यस्यसर्वत्रातुगमात्सद्रूपेणसेदकार्यस्यद्रातत्तेदकार्यरूपेणगोघटादिनेतियथार्हः॥कार्यरूपेणानात्वमनेदकारणा
 त्मनाहेमात्मनायथासेदकुंडलाद्यात्मना॥अत्रोच्यते॥कापुनरयमेदोनामयःसहासेदनेवत्तवेत्त्र॥परस्परसा
 वइतिचेदकिमयंकार्यकारणयोर्कटकहाटकयोस्तितवानवेदेकत्वमेवात्यंतिकेनसेदः॥आस्तिवेदेदएवनासेदमवसावावयो
 रविराद्यःसहासेत्तवाइसेत्तववाकटकवद्वमानयोरपितत्वेनासेदप्रसाः॥नेदस्यासेदविरोधात्॥अपिवकटकस्यहाटकासेदरातथा
 चहाटकत्वमेववस्तुसन्नकटकारयोर्तेदस्याप्रतिलानात्॥अथहाटकत्वेनैवासेदोतकटकत्वेनतनपुसेदएवकुंडलादेः॥यदिहा
 टकादशित्कटकःकथमयंकुंडलादिषुनाड्यकृतेनानुवर्ततेवेत्त्रयोर्हाटकादशित्क॥येहियस्मिन्ननुवर्तमानेवावर्ततेततता

गोपां धात्रापतेनैवं ब्रह्मणिकारिवेदं वाः क्रियाद्ये योस्ति॥ अनवयत्वादनेन तत्त्वादित्यर्थः पुरुषार्थतामाहेनित्यतः प्रामितिः तत्त्वाद्गुरुवि
 त्तं सुखं सुपलाक्षयति दुःखः निवृत्तिरहितं सुखं तत्त्वात् सुखं वा प्रतीयमानेन पुरुषार्थ इत्यत आह स्वयं ज्योतिरिति न देवे स्वमतेन मोक्षारवं
 रु३ फले नित्यं श्रुत्यादि लिङ्गं पद्याद्यक्रियानिष्पाद्यस्य तु मोक्षास्यानित्यत्वं प्रसज्येत न चागमवाचं आगमस्योक्तेन प्रकारेणोपपत्तेः अपि च
 ज्ञानजन्या पूर्वजनितो मोक्षो नैव योगिक इत्यस्यार्थस्य सति नृपस्यः श्रुतयोनिवारिका इत्याह॥ अपि च ब्रह्मवेद इति अविद्याद्विपप्रतिबंधापग
 मसामंत्रेण च विद्यायामोक्षसाधनत्वं न स्वतोऽपूर्वोत्पादेन वेत्यत्रापि श्रुतीरुद्धं हरित्वं हि नः पितेति न केवलमस्मिन्नर्थे श्रुत्यादयो पितृ
 क्षपादावायस्त्रमपि न्यायमूलमस्तीत्याह॥ तेषां चार्थप्रणीतमिति व्याख्यायित्वेति कलत्राणां पुराणेषु आचिनोति यास्त्रार्थमावारेखा
 ययत्पि स्वयमावरेत यस्मादोवर्षस्तेन सोऽवतइति पाठपेक्षया कारणान्तरकार्यं च पूर्वकारणापापकार्यापायककार्यं च कफो
 द्रवस्थक्षरस्यापायः॥ जन्मापाये दुःखार्थं प्रवृत्त्यपाये जन्मापायः॥ बोधापाये प्रवृत्त्यपायः॥ मिथ्याज्ञानापाये दोषापायः॥ मिथ्याज्ञानेन
 विद्यारागाद्युपजननक्रमेण दृष्टेन वसंसारस्य परमनिदानं॥ सा च तत्त्वज्ञानेन ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानावगातिपर्यंतं विरोधिना निवर्त्तित
 ताऽविद्यानिवृत्त्या ब्रह्मरूपा विमोक्षो मोक्षो ननु विद्याकार्यं सृज्जनिता पूर्वकार्येति सूत्रार्थः॥ तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानापायश्च इत्येतत्
 न्मात्रेण सूत्रोपन्यासो न त्वद्वयसंभूतं तत्त्वज्ञानमिति संभूतं दनेनावाच्यं संवादेनाप्यस्योद्दिष्टा इति॥ स्पृते दैवानैकत्वविज्ञानं स्थित
 वस्तुविषयं येन मिथ्याज्ञानं नैदावज्ञा संनिवर्त्तयन् विषयो न वेदपितु संपदादिनृपंतथा च विधेः प्राप्ता प्राप्तिं पुरुषं या कर्तव्यं सद्धिं विरो
 चरोलविषयति यथादृश्यं तत्त्वेन मनसो विषये देवसाम्यात् विश्वानुदेवान् मनसि संपाद्य मनश्चालं वने अविद्यमानं समीकृत्वा प्राधान्य
 न संपाद्या ता विश्वेषां देवानां भुवि तने तेन वानतलोकप्राप्तिः॥ एवं विदूषसाम्याज्जीवस्य ब्रह्मरूपतां संपाद्य जीवमर्त्तवन्तं अविद्यमानं

राम

समं कृत्वा ब्रह्मा ज्वितं तेनामृतं त्वयापि ॥ अघ्यासेत्वा हं ब्रह्म न स्पेव प्राधान्ये नारोपितं तद्ब्रह्म ज्वितं ते यथा मनो ब्रह्मे
 त्युपासीत ॥ आदित्यो ब्रह्म त्यादेयः एवं जीवमब्रह्म ब्रह्मेत्युपासीतेति क्रियाविशेषयोगात् ॥ यथा वायुर्वावसंवर्गप्रणोवावसंवर्गइति
 वाह्यारखलुवायुदेवता ब्रह्मादीन्संवर्तते ॥ महाप्रलयसमये हि वायुः ब्रह्मादीन्संवर्ज्य संकृत्वा त्मनि स्थापयति यथा हृद्मिलावायुः
 संहरणाद्वासंवरणाद्वा सात्मीयावाद्वा वायुः संवर्गइति असंवर्ज्योत्क्रमेतीति सेयं संवर्गद्विष्टिः ॥ वायो प्राणे वदया प्रोक्तं जगद्दृश्यं
 यतियथैवं जीवात्मा विहरणं क्रिया ब्रह्म दृष्टि रमृतत्वाय फलाय कल्पत इति ब्रह्म तदेतेषु त्रिष्वपि पक्षेष्वपि पक्षेष्वामदणनिपा
 सनादयः प्रधान कर्मण्यपूर्वविषयत्वात्कृतं तत्त्ववत् ॥ आत्मा तु ब्रह्म कर्मणि गुण इति संस्कारो वा त्मना दणनि विधीयते यथा द
 र्शनादिमासप्रकरणे पक्षे वदितमाह्यं सवतीति सामानांतं प्रकरणेना वदहीतं तेषां यथांगत्वात् ताज्ज्यसंस्कारे तया वेदना ॥ ५० ॥
 गुणकर्मविधीयते एवं कर्तृत्वेन कर्तृत्वं गच्छते ॥ आत्मनि आत्मा वाचरेदृष्टव्य इति दर्शने गुणकर्मविधीयते ॥ ऐस्त ब्रह्म विधीयते इति ॥
 न्यायात् ॥ अत्र आह ॥ न वेदं ब्रह्म त्वैकत्वं विज्ञानमिति ॥ कुतः संपदादिनूपे हि ब्रह्म त्वैकत्वं इति दर्शनात् ॥ मास्म्यप्रकरणे हि सामानांतं ॥ ३६ ॥
 माह्यपावेदनात् तदंगत्वात् ताज्ज्यसंस्कार इति युज्यते न वा त्मा वाचरेदृष्टव्य इति कस्यचित्प्रकरणे सामानांतं न वा नारं स्याधीतं अपि यस्य
 पार्थम्येऽपि तु ह्युक्तं वतीत्यव्यसि वरितं कृतं संबन्धजुहू दोगाण्डुहूपदं क्रतुं स्मारद्वाक्येन यथा यर्णतायाः क्रतुशेषतावमापादयत्ये
 व सात्माऽव्यसि वरितं कृतं संबन्धो येन तद्वर्तते कर्तृत्वं सदा त्मा नं कर्तृत्वं संस्कृत्यति ॥ तेन यद्यपि विधिस्तथापि सुवर्णं लिखितमिति व
 द्दिनियोगसंगेन प्रधान कर्तृत्वं पूर्वविषयत्वात् ॥ न गुणकर्म इति स्थवीयः स्तथैतद्वृत्तमन्तर्लियसर्वपक्षसाधारणदृष्टान्त
 कृतं तदतिरेकितार्थतया न व्याख्यातं किंच ज्ञानं क्रियाविषयत्वं विधानमस्य ब्रह्म इति विरुद्धमपीत्याह ॥ न व विदितं क्रियेति शक्यं

॥ श्री ८ ॥

५०

५१

विषयत्व इति तत्त्वश्रवणात् कर्मणि वेतो लो दय इति तावः ॥ निराकरेति नाकुत इति अविद्या कल्पिते दृष्टि निवृत्तिविषयत्वादिवि स
 र्वमेव हि वा क्यं ते दंत पावस्तु से दं वे धियु म हति न ही कु री रमु ला दी नां म दुर र स्य ते दः श क्य धार र्थे डो एव म त्त्रा पिस र्वत्र डु ष्ट
 व्यं ते न प्रो मा णा न्न र सिद्धे लो कि क ए वार्थे य दा गति रि दृ षी त दा के व का ष्या प्र त्य गा त्म न्य लो कि को ॥ अ दूर वि प्र क र्षे ण तु क थं ति त्प
 ति पा द न मि हा पिस मा नं त्वं प दा र्थो हि प्र मा ता प्र मा ण ची न वा प्र मि त्या प्र से प घटा दिव्या चो ति इत्य वि धा विल सि तं त द स्या वि षयी
 न्न तो दा सी न्ति त्प दा र्थ प्र त्य गा त्म सा मा ना धि क रणे ना प्र मा त्व त्वा न्नि वृ त्तो प्र मा णा द य स्मिन्ने वि धा नि व र्त्ते नि हि प कुर व स्तु त्वे
 पा क्य पा द्म प्र व ना ति व स्तु सं ति ल वि तु म हं ती ति त था हि ॥ वि ग लि त परा वृ त्त्य र्थ त्वं प द स्य त द स्त द त्व मिति हि प द ने का र्थ त्व त्व मि त्या
 पिय ता दं त द पि व त दा ग ते का र्थं छि द वि दा त्म तां त्य ज ति स कु ला क र्त्तृ त्वा दी न्य दा र्थ म ल्ता नि जा ति त्यां त र्थ लो क ॥ अ त्रे वार्थे श्रु ति
 रू दा ह र ति त था वि र त ति य स्या म त मि ति ॥ प्र कृ त सु प सं ह र ति अ ते वि द्या क ल्पि ते ति प्र र प क्षे मो द स्या ति त्य ता मा पा द य ति य स्य त्वे ति
 का र्थ म धूर्त या गा दिव्या पार ज न्यं त द पे न्य ते मो दः स्वा त्म त वि ति त यो प द्म पो रिति नि र्व र्त्त्य वि का र्थ यो त्त्रा णि कं ज्ञा त मा त्मे ति वो षं
 र था व वि षु द्धो व ज्ञा नो त्या दो मो द इ ति नि र्व र्त्त्ये मि दः ये षां तु सं सा र रू पा व स्था म प हा य या ॥ के व ल्या व स्था वा मि रा त्म नः स मो द इ ति
 वि का र्थो मो दः ॥ य था प यः पु र्वा व स्था प हा ने ना व स्थां त र प्रा पि वि का रो द ची ति ॥ त द न यो प द्म पो र ति त्य ता मो द स्य का र्थ त्वा द धि घ टो
 दि व द्या अ थ द य त्प रो दि वो ज्ये ति दी प्य व र ति श्रु ते व ल्या वि कृ ता वि कृ त दे श ले दा व ग मा द वि कृ त दे श प्रा पि रू प स मा दि वि धि का
 र्थ नि वि ष्य ति त था च प्रा प्य क र्म ता वा त्प ण इ त्य त्प णा हा न वा प्य त्वे ना र्थ ति अ न्य द न्ये न वि कृ त दे श परि हा ण्या अ वि कृ त दे श
 प्रा प्य तो त घ था प वे तं ज ल धि रि ति व ल ह व प ल क लो ल मा ला पर स्य रा स्फा ल न स मु ल्ल स त्प ल्ल उ ज स्त व क त या वि कृ तो म ध्ये तु प्र णा

ते ५

राम

124

राम

भाषा

राम

तस्य विकललोपसर्गः सः स्थिरतया विकृतस्य मध्यस्तमविकृत पौतिकः पौतेन प्राप्नोति जीवस्तद्व्यैवेति किं केन प्रप्यतां सेदाश्रय
 त्वादातिरित्यर्थः यद्यजीवो ब्रह्माणोऽस्मिन्नस्तथापि तेन ब्रह्माप्यत इत्यणो विन्दुत्वेन नित्यप्राप्तत्वादित्याहोऽस्मिन्नूपव्यतिरिक्तत्वेपीति स
 स्कारिकर्मतामया करोति नापि संस्कार्य इति द्वयी हि संस्कार्यता गुणो धानेन वा यथावीजपुरकुसुमस्य लाक्षास्मावसे स्तेन हितकुसु
 मं वा स्नावपं फलं प्रसवे दोषापनयनेन वा ॥ यथा मलिनमादर्यमिव निष्पृष्टमिष्टकाचूर्णेनाज्ञासितस्य स्वरसंस्कृतं संवतितत्र
 न तावद्ब्रह्मणि गुणधाने संस्तवः ३ गुणो हि ब्रह्मणः स्वज्ञावेवास्मिन्नोवा स्वज्ञाव एव कथमाद्यप्यतस्य नित्यत्वात् ॥ स्मिन्नत्वे तु कायत्वे
 न मोक्षस्य नित्यत्वप्रसंगः न च संदेहमर्थमस्मिन्नोवा गवा एव वदते दाते स्वकुदस्तो विरोधात् ॥ तदनेनास्मिन्नेति नो मना धेयातिनाय
 ब्रह्मस्वरूपत्वा न्मोक्षस्याद्वितीयं प्रथमादि पक्षिपतिनापि दोषापनयनेनेति ॥ अस्मिन्नेति सतीदप्यनेन कथ्यते ॥ न तु ब्रह्माप्यसतीति यन्नती
 या नित्यनिवृत्तत्वादित्यर्थः यं कते स्वात्मधर्मपवेति ॥ ब्रह्मस्वाज्ञाव एव मोक्षोऽनाद्यविद्यामन्ता हृते उपासतादि क्रिययात्मनि सरि श्रय
 माणोऽस्मिन्नेति न तु क्रियते पतङ्गेन वति ॥ नित्यशुद्धत्वमात्मनोऽस्मिन्नेति सारायस्थायां मविद्यामलिनत्वादिति यं को निराकरोति ॥ ३० ॥
 न कुतः क्रियप्रपत्त्या उपपन्ने ॥ नाविद्या ब्रह्माश्रया केवलिर्ववनीयेत्यक्ते ॥ तेन नित्यशुद्धमेव ब्रह्मास्युपेत्याप्यशुद्धि क्रिया संस्का
 र्यत्वे दूष्यते किं या हि ब्रह्मसमवेता ब्रह्मसंस्कार्या ॥ यथावर्णा मिष्टकादिदूषणसंयोगा विरागप्रवयो निरतरादपतित्वे सम
 वेतश्च न्यसमवेता वा ॥ न तविद्वद्भयमर्थः क्रियातस्यास्वाश्रयविकारहेतुत्वेन ब्रह्माणो नित्यत्वव्याघातः ॥ अन्त्याश्रया तु कथम
 न्यस्योपकरोति युनिप्रसंगात् ॥ न हि दर्शने निष्पृष्टमाणे मणिवशुद्धोदृष्टः तच्च निष्ठमिति तदा वाचनं परामृष्टाति ॥ अत्र व्यलि
 चारं बोधयति न तु देहाश्रय इति परिहरति न देहेति ॥ अनाद्यविद्यापद्यानमेव ब्रह्माणो जीव इति नो न इति वाचकतो सत्तत्त्व

श्री १४॥

॥ ३० ॥

५० अ ५०